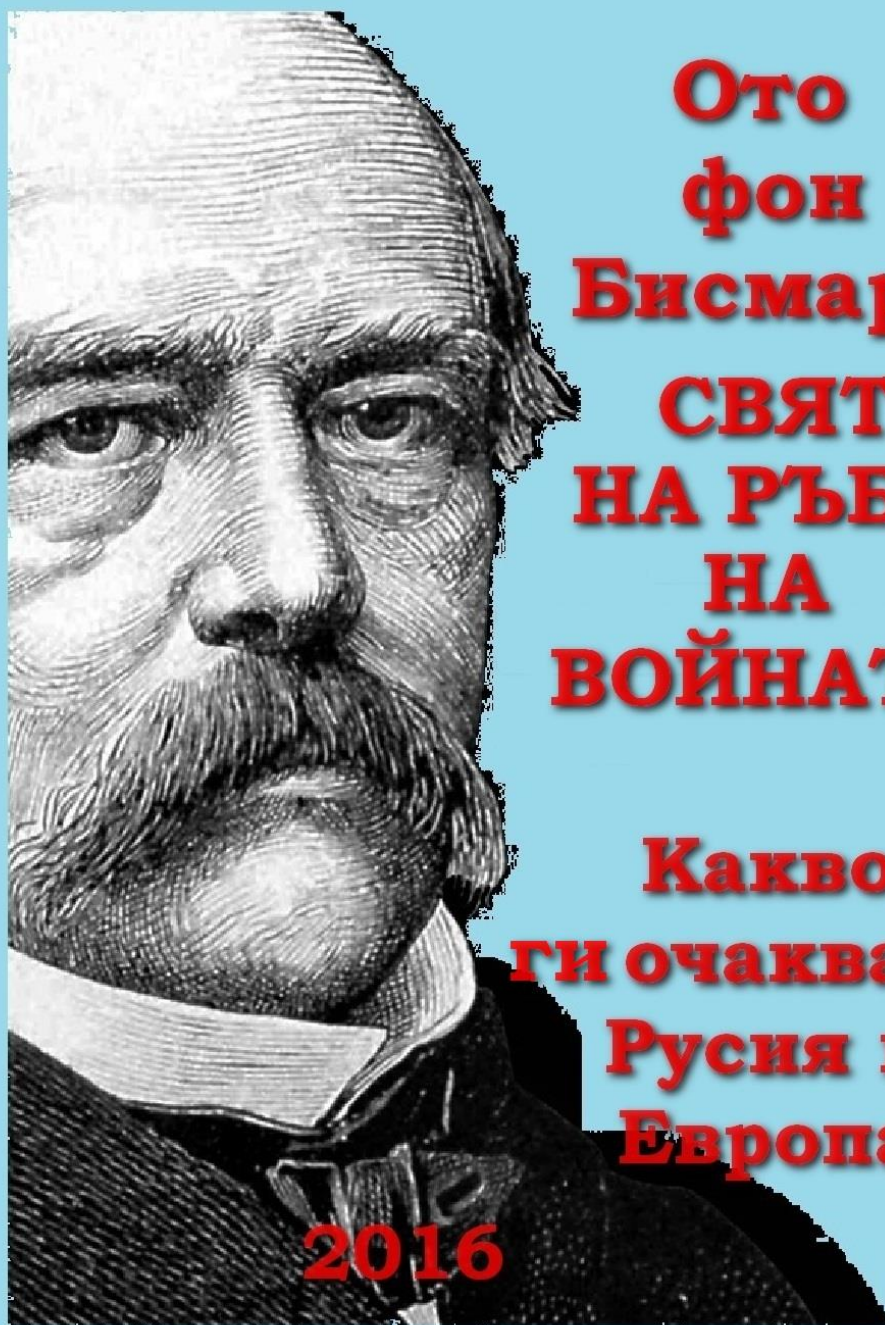

**Ото
фон
Бисмарк
СВЯТ
НА РЪБА
НА
ВОЙНАТА**

**Какво
ги очаква
Русия и
Европа**

2016

превод Ж. Войников, 2026

Ото фон Бисмарк Свят на ръба на войната. Какво ги очаква Русия и Европа

Избрани откъси от „Спомени и размисли“ на Бисмарк

Първо издание 2014 г.

© Превод от немски, 2016

© ООД "ТД Алгоритъм", Москва, 2016

превод на български език Живко Войников, 2026

Отто фон Бисмарк

Бисмарк Отто фон. Мир на грани войны. Что ждет Россию и Европу

Переиздание 2014 г.

© Перевод с немецкого 2016

© ООО «ТД Алгоритм», Москва, 2016

ISBN: 978-5-906880-27-7.

Съдържание

Предговор. Биография на Ото фон Бисмарк и основните етапи от неговата дейност – 4

Началото на службата ми. Делото за привърженици на неестествени пороци. Бракоразводни производства. Длъжностни лица и населението – 12

По пътя на дипломатията. Кримската война. Съюзът с Австрия. Планът за разделяне на Русия. Заветът на Петър Велики – 16

Николай I и неговото обкръжение. Княз Горчаков. Руските обичаи. Посещението в Москва – 22

Въстанието в Полша. Разногласията в Санкт Петербург. Позицията на Русия и бъдещето на Германия – 32

„Прусия се страхува.“ Променената телеграма. Войната с Франция. Услугата на Русия. Неблагодарността на Горчаков – 39

Образуването на Германската империя. Руските и френските интриги – 47

Тайното споразумение на Русия с Австрия. Берлинският конгрес. Руснаците ни заплашват – 53

Тройният съюз. Възможна ли е война с Русия? „Винаги нащрек!“ – 63

Бъдещата политика на Русия. За опасностите и илюзиите. Има ли опасност от конфликт на Русия с Германия? – 70

Императорите Вилхелм I, Фридрих III и Вилхелм II. Моите отношения с Вилхелм II – 76

Донесенията от Санкт Петербург. Дали твърденията на Александър III бяха истински? Недоволството на Вилхелм II нараства. Моята оставка – 101

Какво да очакваме от германската политика? Състоянието в Европа. Тревожните признаци – 111

Афоризмите на Бисмарк – 123

Предговор. Биография на Ото фон Бисмарк и основните етапи от неговата дейност

Ото Едуард Леополд Карл-Вилхелм-Фердинанд фон Бисмарк-Шьонхаузен е роден на 1 април 1815 г. в семейство на дребни благородници в провинция Бранденбург (сега Саксония-Анхалт). Всички поколения рода Бисмарк служат на своите владетели както в мирно, така и във военно време, но никога не се отличават по някакъв особен начин. Казано по-просто, представилите на рода Бисмарк са били юнкери, т.е. потомци на рицарите, които завоюват, и основават селища в земите на изток от река Елба.

Родът Бисмарк не притежава обширни земевладения, голямо богатство или аристократичен лукс, но са част от дребните благородници, притежаващи малки поземлени владения, от които се издържат.

От 1822 до 1827 г. Ото посещава училище „Пламан“, което набляга на физическото развитие. Младежът обаче е недоволен от обучението и често пише на родителите си за това. На 12-годишна възраст Ото напуска училище „Пламан“, и продължава обучението си в гимназия „Фридрих Велики“ на Фридрихщрасе в Берлин. На 15 години се премества в „Гимназията при Сивия манастир“. Тук се проявява като среден по успех, не отличаващ се от другите ученик. Но научава добре френски език, изучава немска и чужда литература. Основните му интереси са в миналото на политиката и историята на военните и мирни съперничества между различните държави. И за разлика от майка си, той изобщо не е религиозен.

След като завършва гимназията, майката му го записва в университета „Георг-Август“ в Гьотинген, в Хановерското кралство. Очаквало се младият Бисмарк да учи право и след това да постъпи на дипломатическа служба.

Бисмарк обаче не е сериозен студент, и предпочита забавленията със състудентите и приятелите си, каквито е спечелил много в Гьотинген. Ото участва в 27 дуела, в един от които е ранен за пръв и единствен път в живота си – раната оставя белег на бузата му.

По това време Ото фон Бисмарк малко се различава от „златната“ германска младеж.

Не завършва образованието си в Гьотинген – разточителният начин на живот се оказва непосилен за портфейла му и имайки проблеми с властите, напуска града.

Прекарва една година в Берлинския столичен университет, където защитава дипломна работа по философия на политическата икономия. И това завършва университетското му образование.

След което решава да се занимава с дипломация, нещо, за което майка му има големи надежди. Но тогавашният пруски външен министър отказва да вземе младия Бисмарк, като го съветва „да търси пост в някоя административна институция в Германия, а не в европейската дипломация“.

Очевидно слуховете за бурния студентски живот на Ото и склонността му да урежда спорове чрез дуели да са повлияли на решението на министъра.

Така Бисмарк отива да работи в Аахен, който едва наскоро става част от Прусия. Френското влияние все още се усеща в този курортен град и той се занимава с въпросите, свързани с включването на тази гранична територия в доминираната от Прусия митнически съюз. Както си спомня, работа „не е била тежка“, оставяйки му достатъчно време да чете и да се наслаждава на живота. През този период той има връзка с Изабела Лорейн-Смит, дъщеря на английски енорийски свещеник.

Обаче губи работата си в Аахен, и решава да се запише в армията. През пролетта на 1838 г. се записва в Егерския гвардейски батальон. Болестта на майка му съкращава службата му. Смъртта ѝ слага край на търсенето на нова професия и той се връща да управлява своите имения в Померания.

Вземайки стопанството в свои ръце, той започва да обмисля начини за увеличаване на рентабилността му и скоро печели уважението на съседите си, както заради теоретичните си знания, така и заради практическите си успехи.

Животът в имението силно дисциплинира Бисмарк, особено в сравнение със студентските му години. Той се доказва като проникновен и практичен земевладелец. Студентските му навици обаче все още се проявяват, затова местните юнкери го наричат „людия Бисмарк“.

Скоро той получава първата си възможност да се включи в политиката като член на новосформираната Обединена ландтаг на Кралство Прусия и заема поста на 11 май 1847 г., като временно отлага собствената си сватба.

Това е време на интензивна конфронтация между либералите и консервативните прокралски сили: либералите изискват пруският крал Фридрих Вилхелм IV да даде конституция и по-големи граждански свободи, но кралят не бърза да ги предоставя; той се нуждае от средства за изграждане на железопътна линия от Берлин до Източна Прусия. За тази цел той свиква Обединения ландтаг, състоящ се от осем провинциални ландтага, през април 1847 г.

Още след първата си реч в Ландтага, Бисмарк придобива известност. Той опровергава твърдението на либерален член на парламента, че Освободителната война от 1813 г. е била конституционна. И заради вестниците, „людият юнкер“ от Померания става „людият“ член на Берлинския ландтаг.

* * *

Годинага 1848 носи вълна от революции – във Франция, Италия и Австрия. В Прусия революцията също избухна под натиска на патриотичните либерали, които искат обединение на Германия и конституция. Кралят е принуден да приеме тези искания. Бисмарк първоначално е уплашен от избухването на революцията и обмисля да организира отряд в помощ на армията в Берлин, но пламъкът му скоро се охлажда, оставяйки само униние и разочарование от монарха, който прави отстъпките.

Поради репутацията си на непоправим консерватор, Бисмарк няма никакъв шанс да получи място в новото Пруско национално събрание, избрано чрез всеобщо избирателно право за мъжете. Ото се страхува за традиционните права на юнкерите, но скоро се успокоява и признава, че революцията е била по-малко радикална, отколкото е изглеждала. Той няма друг избор, освен да се върне в именията си и да пише за новия консервативен вестник „*Kreuzzeitung*“.

По това време т. нар. „камарила“ – блок от консервативни политици, в който участва и той, постепенно набирала сила.

Логичният резултат от нарастващото влияние на камарилата е контрареволуционният преврат от 1848 г., когато кралят разтурва парламента и вкарва войски в Берлин. Въпреки всички приноси на Бисмарк за преврата, кралят му отказва министерски пост, наричайки го „заклет реакционер“.

Кралят не иска да даде свобода на реакционерите: скоро след преврата той въвежда конституция, която съчетава монархическият принцип със създаването на двукамарен парламент. Монархът си запазва и правото на абсолютно вето и правото да управлява чрез извънредни декрети. Тази конституция не отговаря на очакванията на либералите, но Бисмарк я намира за твърде прогресивна.

Той подава оставка и кандидатира за долната камара на парламента. С големи трудности к успява да премине и двата кръга на изборите. Заема мястото си в парламента на 26 февруари 1849 г. Негативното му отношение към обединението на Германия и Франкфуртския парламент сериозно уронва репутацията му. След като кралят разпуска парламента, шансовете на Бисмарк за преизбиране са практически загубени. Но този път той има късмет, защото кралят променя изборителната система, елиминирайки необходимостта Бисмарк отново да се кандидатира за депутатско място. Така на 7 август той си връща мястото.

Много скоро между Австрия и Прусия възникна сериозен конфликт, който можеше да ескалира в пълномащабна война. И двете държави се смятаха за лидери на германския свят и се стремят да привлекат по-малките германски княжества под свое влияние. Този път Ерфурт става препъни-камък и Прусия е принудена да отстъпи, сключвайки Олмюцкия договор.

Бисмарк активно подкрепя това споразумение, вярвайки, че Прусия не може да спечели войната.¹ След известно колебание кралят го назначава за представител на Прусия във Франкфуртския федерален парламент. Тук се среща с Клемент Метерних, най-известната политическа фигура на Австрия.

По време на Кримската война Бисмарк се противопоставя на опитите на Австрия да мобилизира армиите на германските държавици и Прусия, за война срещу Русия. Той става твърд поддръжник на Германската конфедерация и противник на австрийското господство.

Така Бисмарк става водещ защитник на съюз с Русия и Франция. На първо място е необходимо да се установи контакт с Франция, за което Бисмарк заминава за Париж на 4 април 1857 г., където се среща с император Наполеон III, който не му прави голямо впечатление.² Поради болестта на краля и рязък обрат във външната политика на Прусия обаче плановете на Бисмарк са осуетени и той е изпратен като посланик в Русия.

* * *

Според преобладаващото схващане в руската историография, взаимодействията на Бисмарк с руския канцлер и външен министър Горчаков по

¹ Защото руският цар Николай I, заявява че ще подкрепи Австрия. (б. пр.)

² По този повод Бисмарк казва на Наполеон III, когото е преценил като надут и не много умен монарх, че „главата му е твърде малка, за идеите които се въртят в нея“. (б. пр.)

време на престоя му в Русия са оказали дълбоко влияние върху развитието му като дипломат.

Бисмарк вече притежава необходимите дипломатически качества, необходими за посланик в Петербург. Той също е природно интелигентност и политически проницателен.

Горчаков предсказва голямо бъдеще за Бисмарк. По-късно когато вече е канцлер, той казва за Бисмарк: „Вижте този човек! Той можеше да стане министър на Фридрих Велики.“

В Русия Бисмарк научава руски език и го говори много свободно, и също така схваща същността на руския начин на мислене, което много му помага по-късно при избора на правилната политика спрямо Русия.

Той участва в лова организиран за император Александър II, дори убил две мечки, но по принцип се изказва срещу лова като забавление на аристокрацията, защото е нечестно да се застрелват невинни животни. По време на един от тези ловове получава сериозно измръзване на крака, което налага да се върне за лечение в Берлин..

През януари 1861 г. крал Фридрих Вилхелм IV умира и е заменен от своя брат и регент Вилхелм I, след което Бисмарк е преместен за посланик в Париж.

Бисмарк последователно провежда политика на обединяване на Германия. Фразата „с кръв и желязо“ е изречена от него на 30 септември 1862 г. в реч пред парламентарната бюджетна комисия, където той заявява:

„Германия не разчита на либерализма на Прусия, а на нейната сила; нека Бавария, Вюртемберг и Баден бъдат толерантни към либерализма. Следователно никой няма да ви предаде ролята на Прусия; Прусия трябва да събере силите си и да ги запази за благоприятен момент, който вече е пропуснат няколко пъти. Границите на Прусия, определени от Виенския конгрес, не са благоприятни за нормалното функциониране на държавата; важните въпроси на деня не се решават с речи и решения на мнозинството – това беше тежката грешка от 1848 и 1849 г. – а с желязо и кръв.“

Предисторията е следната: принц Вилхелм, регент на недееспособния си брат, крал Фридрих Вилхелм IV (получил мозъчен инсулт) и тясно свързан с армията, е недоволен от съществуването на Ландвера, териториалната армия (опълчението), която е има решаваща роля в борбата срещу Наполеон и е поддържала либерални настроения. Ландверът, е относително независим от правителството, и се доказва като неефективен в потушаването на революцията от 1848 г. Затова той подкрепя пруския военен министър Роон в разработването на военна реформа, която предвижда създаването на редовна армия със служба в пехотата 3 години, а в кавалерията 4 години. Предложено е и увеличение на военните разходи с 25%. Това среща съпротива и кралят разпуска либералното правителство, заменяйки го с консервативна администрация. Но бюджетът отново е отхвърлен.

През 1861 г. Вилхелм става крал на Прусия, под името Вилхелм I. Знаейки позицията на Бисмарк като краен консерватор, кралят има сериозни съмнения относно назначаването му за министър. Въпреки това, на аудиенция в Бабелсберг на 22 септември 1862 г. Бисмарк уверява краля, че ще му служи толкова

вярно, както васалът служи на своя сюзерен. На 23 септември 1862 г. кралят назначава Бисмарк за министър-председател на Прусия, предоставяйки му широки правомощия.

* * *

Бисмарк е убеден, че е дошло времето Прусия и Австрия да се състезават за господство над германската земя. Предчувствайки опасност, Австрия поема инициативата да свика конференция на владетели от всички германски държавици, за разработване широкообхватни федерални реформи под председателството на Франц Йосиф и впоследствие да проведе общи избори за националния парламент. Монарсите пристигат в курорта Гащайн, където идва и Вилхелм, но Бисмарк, успява да го убеди да се откаже. Събрани отново във Франкфурт на Майн, без Прусия, лидерите на германските държави стигат до извода че обединена Германия е немислима без участието на Прусия. Надеждите на Австрия за хегемония на германска територия били разбити завинаги.

През 1864 г. избухва война с Дания за статута на Шлезвиг-Холщайн, южната част на Дания, но мнозинството от населението са етнически германци. Конфликтът тлее от известно време, но през 1863 г. ескалира отново под натиск от националистите от двете страни. В крайна сметка, в началото на 1864 г., пруските войски окупира Шлезвиг-Холщайн и тези херцогства скоро са разделени между Прусия и Австрия. Това обаче не слага край на конфликта; кризата в отношенията между Австрия и Прусия тлее, но не отшумява.

През 1866 г. става ясно, че войната е неизбежна и двете страни започват да мобилизират военните си сили. Прусия е в тесен съюз с Италия, която оказва натиск върху Австрия от югозапад и се стреми да окупира Венеция. Пруската армия бързо окупира по-голямата част от Северна Германия и е готова за основната кампания срещу Австрия. Австрийците претърпяват едно поражение след друго и са принудени да приемат мирен договор, наложен от Прусия. Хесен-Касел, Насау, ХанOVER, Шлезвиг-Холщайн и Франкфурт на Майн са отстъпени на Прусия.

Войната с Австрия силно го натоварва и подкопа здравето му. Той си взема отпуск. Но е краткотраен. От началото на 1867 г. Бисмарк работи неуморно по изготвянето на Конституцията на Северногерманския съюз. След някои отстъпки на Ландтага, Конституцията е приета и така се ражда Северногерманският съюз. Две седмици по-късно Бисмарк става канцлер.

Това укрепване на Прусия силно тревожи владетелите на Франция и Русия. Докато отношенията с Александър II остават сравнително топли, французите са силно негативно настроени към германците. Страстите са допълнително подхранени от кризата с кандидатурата за вакантния испански трон. Един от претендентите е Леополд, член на династията Хоенцолерн от Бранденбург (клона Зигмаринген), и Франция не желае, той да седне на важния испански трон. Националитическите и настроения започнаха да се разпалват и в двете страни. Освен това южните германски земи са силно повлияни от Франция, заради католическата си религия, което възпрепятства така желаното обединение на Германия. Войната не закъсня.

Френско-пруската война от 1870–1871 г. е катастрофална за французите, като поражението при Седан е особено съкрушително. Император Наполеон III е пленен и в Париж избухва нова революция.

Междувременно Елзас и Лотарингия, кралствата Саксония, Бавария и Вюртемберг се присъединяват към Прусия и на 18 януари 1871 г. Бисмарк провъзгласява Втория райх, като Вилхелм I приема титлата император (кайзер) на Германия. Самият Бисмарк, яхнат от вълната на широката популярност, получава титлата принц и ново имение.

* * *

Скоро след създаването на Втория райх, Бисмарк се убеждава, че Германия няма потенциал да доминира в Европа. Той не успява да реализира вековната си визия за обединяване на всички германци в една държава. Австрия, която се стреми към същата цел, но само при условие, че династията на Хабсбургите ще играе доминираща роля в тази държава, осуетява плановете му.

Опасявайки се от бъдещ френски реванш, Бисмарк търси сближаване с Русия. На 13 март 1871 г. той, заедно с представители на Русия и други страни, подписва Лондонската конвенция, която отменя забраната на Русия да поддържа военноморски флот в Черно море.

През 1872 г. Бисмарк и Горчаков (с когото Бисмарк е имал лични отношения, като талантлив ученик с учителя си) организират среща в Берлин на тримата императори – германския, австрийския и руския. Те се споразумяват да се противопоставят съвместно на революционната заплаха. След това Бисмарк влиза в конфликт с германския посланик във Франция, Арним, който принадлежи към консервативното крило, и това отчуждава канцлера от консервативните юнкери. Тази конфронтация довежда до ареста на Арним под претекст за злоупотреба с документи.

Бисмарк, отчитайки централното положение на Германия в Европа и реалната опасност от въвличане във война на два фронта, разработва формула, която следва през цялото си управление: „Силна Германия се стреми да живее в мир и да се развива мирно.“ За тази цел тя трябва да има силна армия, за да „не бъде нападната от всеки, който извади меч си“.

През лятото на 1875 г. Босна и Херцеговина се разбунтува срещу турското владичество. Те са подкрепени от Сърбия и Черна гора. Турците потушават въстанието с изключителна жестокост. Но през 1877 г. Русия обявява война на Османската Porta (както казват по онова време, „този грохнал човек на Европа“) и настоява Румъния да я подкрепи. Войната завършва с победа и съгласно условията на Санстефанския договор през март 1878 г. е създадена голямата държава България, граничеща с Егейско море.

Под натиска на европейските сили обаче Русия е принудена да се откаже от някои от предимствата на победата си. На 13 юни 1878 г. в Берлин започва работа конгрес, свикан за преглед на резултатите от Руско-турската война. Бисмарк председателства конгреса и на 13 юли 1878 г. подписва Берлинския договор с представителите на великите сили, с които се установяват нови граници на Балканите. Много от териториите, отстъпени на Русия, след това са върнати на Турция, Босна и Херцеговина са отстъпени на Австрия, а благодарният турски султан отстъпва Кипър на Великобритания.

След това в руския печат започва ожесточена панславистка кампания срещу Германия. Кошмарът на коалицията се надига отново. На ръба на паниката Бисмарк предлага митническо споразумение с Австрия, а когато Австрия отказва, дори пакт за ненападение. Император Вилхелм I, разтревожен от края на предишната проруска външна политика на Германия, предупреждава Бисмарк, че се кове съюз между царска Русия и Франция, която отново се е превърнала в република. Той посочва и ненадеждността на Австрия като съюзник, който се бори да разреши вътрешните си проблеми, и несигурността на позицията на Великобритания.

Бисмарк се опитва да оправдае политиката си, като посочва, че неговите инициативи са в интерес и на Русия. На 7 октомври 1879 г. той сключил Двойния съюз с Австрия, което тласка Русия към съюз с Франция.

Това беше фаталната грешка на Бисмарк, разрушаваща близките отношения между Русия и Германия, установени след Германската освободителна война.³ Между Русия и Германия последва ожесточена тарифна война. От този момент нататък Генералните щабове на двете страни започнаха да разработват планове за превантивна война една срещу друга.

* * *

През 1879 г. френско-германските отношения се влошават и Русия отправя ултиматум, изисквайки Германия да не започва нова война срещу Франция. Това сигнализира за разрыв във взаимното разбирателство с Русия. Бисмарк се озовава в тежка международна ситуация, и заплашваща изолация. Той дори предлага оставка, но кайзерът отказва и изпраща канцлера в неопределен отпуск, който продължава пет месеца.

На 18 юли 1881 г. е набързо сключен договор, възраждащ „Съюза на тримата императори“ – Русия, Германия и Австро-Унгария. Според него участниците се задължават да запазят неутралитет, дори ако един от тях обяви война с която и да е четвърта сила. По този начин Бисмарк осигурява неутралитета на Русия в случай на война с Франция. От страна на Русия това е резултат от сериозна политическа криза, причинена от необходимостта да се прекрати започналото необуздано съкращаване на държавни служители, кампания, подкрепяна от много представители на буржоазията и интелигенцията.

През 1885 г. избухва война между Сърбия и България, чиито съюзници са съответно Русия и Австрия.⁴ Франция започва да снабдява Русия с оръжия, а Германия е изправена пред заплахата от война на два фронта, която, ако се случи, е равносилно на поражение. Въпреки това, на 18 юни 1887 г. Бисмарк успява да потвърди договора с Русия, съгласно който последната се задължава да остане неутрална в случай на френско-германска война (Договорът за презастраховка).

³ Това естествено е мнението на руската редакция, което не отговаря на истината. Русия през цялото време води двулъчна и антигерманска политика, отказва всякакво по-тясно сътрудничество в Германия и ухажванията на Франция почват още то 1871 г., зад гърба на Бисмарк. Руснаците са прекалено тъпи, за да разберат, че единствения им шанс да станат фактор в Европа е съюзът им с Германия! (б. пр.)

⁴ Русия не е съюзник на България, а в този момент, както и след това, е открит враг. (б. пр.)

Бисмарк демонстрира разбирането си за претенциите на Русия към Босфора и Дарданелите с надеждата, че това ще доведе до конфликт с Великобритания. Поддръжниците на Бисмарк разглеждат този ход като поредно доказателство за дипломатическия гений на Бисмарк. Бъдещето обаче показва, че това е само временна мярка в опит да се избегне предстояща международна криза.

Бисмарк изхожда от убеждението си, че стабилност в Европа може да се постигне само ако Англия се присъедини към „Реципрочния договор“. През 1889 г. той се обръща към лорд Солсбъри с предложение за военен съюз, но лордът категорично отказва. Въпреки че Великобритания е заинтересована от разрешаването на колониалния проблем с Германия, тя не иска да се обвързва с никакви задължения в Централна Европа, където се намират потенциално враждебните държави Франция и Русия.

Надеждите на Бисмарк, че противоречията между Англия и Русия ще улеснят сближаването ѝ със страните от „Взаимния договор“, не се потвърдиха...

Още през 1881 г. Бисмарк заявява, че „докато е канцлер, в Германия няма да има колониална политика“. Въпреки това, независимо от желанията му, през 1884–1885 г. са създадени германски колонии в Югозападна и Източна Африка, Того и Камерун, Нова Гвинея, архипелага Бисмарк и Соломоновите и Маршаловите острови. Германският колониализъм сближава Германия с вечния ѝ съперник Франция, но създава напрежение с Англия.

По времето на Бисмарк само 0,1% от германския износ отива за колониите, и германският внос от колониите има подобен дял. Бисмарк смята, че поддържането на колонии е изключително скъпо, икономически и политически, и те винаги са източник на неочаквани и сериозни усложнения. Колониите са отклонявали ресурси и енергия от решаването на належащи вътрешни проблеми.

Но колониите предлагат потенциални пазари и източници на суровини за бързо развиващата се индустрия. Те осигуряват достъп до пазари в Африка, Южна Америка и Океания.

В определени моменти Бисмарк демонстрира ангажираност към колониалния въпрос, но това е политически ход, като например по време на предизборната кампания през 1884 г., когато е обвинен в липса на патриотизъм.

Това е направено, за да се подкопаят шансовете на наследника принц Фридрих с неговите левич възгледи и широкообхватна пробританска ориентация. Бисмарк разбира, че нормалните отношения с Англия са ключови за сигурността на страната. През 1890 г. той разменя Занзибар с Англия за остров Хелголанд, който много по-късно се превръща в аванпост на германския флот в световния океан.

* * *

В началото на 1888 г. император Вилхелм I умира, което не вещае нищо добро за канцлера. Новият император е Фридрих III, който е на смъртен одър болен от рак на гърлото и умира няколко месеца по-късно.

На 15 юни 1888 г. младият Вилхелм II, нежелайки да остане в сянката на могъщия канцлер, се възкачва на императорския трон. Застаряващият Бисмарк подава оставка, която е одобрена от кайзера на 20 март 1890 г.

На 75 години Бисмарк получава почетната титла херцог и чин генерал-полковник от кавалерията. Въпреки това, той не се оттегля напълно от обществения живот. „Не можете да изисквате след четиридесет години, посветени на политиката, изведнъж да не правя нищо.“ Избран е в Райхстага, цяла Германия отбелязва 80-ия му рожден ден, а той участва в коронацията на руския император Николай II.

След оставката си Бисмарк решава да напише мемоарите си и да ги публикува. Той не само се опитва да повлияе на имиджа си в очите на потомството, но и продължава да се намесва в съвременната политика, особено чрез активни кампании в печата. Наследникът на Бисмарк, Каприви, е най-честата мишена на неговите атаки. Косвено той критикува и императора, на когото не може да прости оставката си.

Кампанията в печата беше успешна. Общественото мнение се обръща в полза на Бисмарк, особено след като Вилхелм II започна открито да го атакува. Авторитетът на новия райхсканцлер Каприви страда особено, когато се опитва да предотврати срещата на Бисмарк с австрийския император Франц Йосиф. Пътуването до Виена се превръща в триумф за Бисмарк, който заявява, че няма задължения към германските власти: „Всички мостове са изгорени“.

Вилхелм II е принуден да сключи мир. Няколко срещи с Бисмарк през 1894 г. преминават добре, но не водят до истинско разведряване на отношенията.

Смъртта на съпругата му през 1894 г. е тежък удар за Бисмарк. През 1898 г. здравето на бившия канцлер рязко се влошава и на 30 юли той умира на 83-годишна възраст.

Началото на службата ми. Делото за привърженици на неестествени пороци. Бракоразводни производства. Длъжностни лица и населението

Училищното ми образование е такова, че след завършване на училище, дори и да не бях републиканец, въпреки това съм убеден, че републиката е най-разумната форма на управление; към това се добавят размисли за причините, които принуждават милиони хора да се подчиняват на един човек в продължение на дълго време, докато от възрастните трябваше да слушам сурови и непочтителни критики към управляващите.

В същото време, германското национално чувство е толкова силно в мен, че през първите ми години в университета се присъединих към студентска организация, чиято заявена цел е да възпитава това чувство. След като се запознах лично с членовете на организацията, не ми хареса желанието им да избягват дуелите, и липсата им на външна благоприличие и светски маниери. Когато ги опознах още по-добре, не можах да одобря и техните екстравагантни политически възгледи; създадох се впечатлението, че техният утопизъм е съчетан с липса на възпитание.

Дълбоко в себе си запазих националните си чувства и вярата, че развитието в близко бъдеще ще доведе до германско единство; обзаложих се с моя аме-

рикански приятел Кофин, че тази цел ще бъде постигната в рамките на 20 години. Моите размисли за външната политика бяха в духа на освободителните войни, през гледна точка на пруски офицер.

В периода до 1848 г., без връзки в министерски и високопоставени правителствени кръгове, е невъзможно да се разчита на каквото и да е участие в пруската политика. Младият чиновник първо трябва да изтърпи едно монотонно, десетилетно изкачване по бюрократичната стълбица, преди да бъде забелязан и да се издигне до най-високите етажи. При мен, на моята възраст дори сериозно обмислях кариера в службата, и исках да постъпя на дипломатическа служба. Но първо трябва да издържа изпита за държавен служител, а след това, но по-заобиколен път, след като работих в Митническият съюз, да потърся достъп до пруската дипломация.

Личностите и обичаите на нашата съдебна система, където започнах кариерата си, предоставиха на младия ми ум по-скоро критичен, отколкото поучителен материал. Практическото ми обучение започна с воденето на съдебни досиета по наказателни дела. Консултантът фон Браухич, към когото бях назначен, ми възложи необичайно голям обем от тази работа, тъй като пишех изключително бързо и ясно по онова време.

Сред „разследванията“, както се наричаха наказателните дела според тогавашната правна система, бях особено впечатлен от процеса срещу общество на привърженици на неестествени пороци⁵, широко разпространена организация в Берлин по онова време. Това общество дори имаше поддръжници във висши кръгове. Съдебните документи, свързани с това дело, бяха поискани от министерството на правосъдието, уж по настояване на принц Витгенщайн, и не бяха върнати, поне докато аз работех си в наказателния съд.

* * *

След четири месеца писане на доклади бях преместен в градския съд, който разглеждаше граждански дела, и веднага трябваше да премина от механичната диктовка към самостоятелна работа, чието изпълнение беше затруднено от моята неопитност и емоционалност.

Бракоразводните дела обикновено са първият етап от самостоятелната работа за начинаещ адвокат по това време. На тях се отдаваше най-малко значение. Те бяха поверени на най-неспособния съветник на име Преториус и се водеха под негово наблюдение от напълно неопитни младежи, които така правеха *in corpore vili* [върху вторичен материал] първите си експерименти в ролята на съдии, под номиналната отговорност на г-н Преториус, но обикновено в негово отсъствие. За да характеризираме този господин, на нас, младите хора, ни казаха, че когато трябваше да бъде събуден от дрямката му по време на заседания, за да вземе думата, той имаше навика да казва: „Съгласен съм с мнението на моя колега Темпелхоф“; но често се случваше г-н Темпелхоф не присъства на заседанието.

Един ден трябваше да се обърна към него, защото се озовах в трудна ситуация: на 20 години и няколко месеца трябваше да помиря разстроена семейна двойка. Тази задача ми се представи в църковен и морален ореол, който не беше напълно съвместим с моето душевно състояние. Намерих Преториус в лошо

⁵ Има се предвид хомосексуализма (б. пр.)

настроение на възрастен мъж, събуден в неподходящ момент, който освен това имаше неприязън към младите благородници, доста често срещана сред по-възрастните бюрократи.

„Жалко е“, каза ми той с презрителна усмивка, „когато човек е толкова безпомощен. Ще ти покажа как се прави.“

Върнах се с него в съдебната зала. Въпросът се сведе до това, че съпругът искаше развод, а жена му не. Съпругът я обвини в изневяра, но тя, избухвайки в сълзи, жално се закле в невинност и въпреки малтретирането от съпруга си, настоя да остане с него.

С характерното си фъфлене Преториус се обърна към жена си: „Не бъди глупачка. Защо ти е нужно това? Ще се прибереш у дома — съпругът ти ще те пребие жестоко, и пак ще имаш проблеми. Само кажи „да“ и ще се отървеш от пияницата веднъж завинаги.“ „Аз съм честна жена, не мога да понеса срама, не искам развод“, плачеше жената.

След няколко размени на реплики в един и същи тон, г-н Преториус се обърна към мен с думите: „Тя не желае да слуша разума; пишете...“ и ми продиктува заключение; това ми направи толкова силно впечатление, че все още го помня дума по дума: „След като беше направен опит за помирение на страните и всички убеждавания, основани на морални и религиозни аргументи, останала неуспешни, беше решено следното...“

Шефът ми стана и каза: „Запомни как се прави и не ме занимавай с такива глупости занапред.“ Изпратих го до вратата и продължих разследването.

Опитът ми в бракоразводните дела продължи, доколкото си спомням, от четири до шест седмици, но вече не ми се налагаше да помирявам страните.

* * *

Следващият етап, разглеждането на дребни дела, беше по-привлекателен. Тук един млад, неопитен адвокат поне придобиваше уменията да изслушва жалби и да разпитва свидетели, въпреки че предимно беше използван повече като помощник и получаваше по-малко обучение.

Съдебната зала и заседанията донякъде напомняха оживената атмосфера на билетната каса на гарата. Пространството, където председателят и тримачетирима помощници седяха с гръб към публиката, беше оградено от дървена преграда, а страните по делото, се струпваха около получения четириъгълник, редувайки се и понякога вдигайки повече или по-малко шум.

Общото ми впечатление за хората и институциите не се промени съществено с прехода ми в административния отдел. Стремейки се да съкратя заобиколния път към дипломатическа кариера, избрах една от службите в Рейнланд, в Аахен; срокът на служба можеше да бъде съкратен до две години, докато в старите пруски провинции се изискваха поне три.

Персоналът на администрацията не винаги отговаряше на необоснованите ми очаквания, които си бях представял, когато бях на 21 години; още по-малко съответстваше на реалната работа. Спомням си, че по време на чести разногласия между длъжностните лица и населението или между всяка от тези страни — разногласия, които продължиха с години и натрупаха купища документи — обикновено оставах с впечатлението: „Да, можеше да се направи по този начин.“ Въпроси, чието разрешаване не си струваше документите, можеха

лесно да бъдат решени от един-единствен префект с една четвърт от усилията. Освен по-нискостоящия персонал, работата, която един служител трябваше да свърши за един ден, беше минимална, а позициите на началници на отдели бяха чиста синекура.

Напускайки Аахен, си изградих ниско мнение за изобщо за нашата бюрокрация и за отделните ѝ представители в частност. След като впоследствие замених държавната служба с живот на село, в отношенията си като земевладелец с властите, запазих, както сега ми се струва, много негативно мнение за достойнствата на нашата бюрокрация и прекомерна склонност да я критикувам.

Тенденцията към абсурдна намеса в най-разнообразните аспекти на живота се проявяваше при патриархалния начин на живот от онова време, по-силно, отколкото в наше време; но онези, които осъществяваха тази намеса, не бяха толкова много и по ниво на образование и възпитание стояха над много от настоящите си наследници.

Длъжностните лица на прочутото кралско правителство бяха честни, образовани и възпитани. Но техните благотворителни дейности не винаги бяха признавани, тъй като им липсваше познаването на местните условия и се пилееха за дреболии, където възгледите на образования градски жител на бюрото, не винаги издържаха на критиката на простия човешки здрав разум на селянина. Членовете на административните съвети бяха принудени да правят *multa*, а не *multum* [много, но незначително]. Липсата на по-висши задачи означаваше, че те не намираха достатъчно необходима работа за себе си и в служебния си плам отиваха далеч отвъд нуждите на управляваните, изпадайки в мания за регулация, това, което швейцарците наричат „Befehlerle“ [„натрапчив“].

Един бърз поглед към съвремението, за сравнение, разкрива, че по едно време се е смятло въвеждането на сегашната система на местно самоуправление да освободи държавните агенции от излишната работа и бюрокрация. В действителност се е случил точно обратното: броят на служителите и тяхното натоварване са се увеличи значително поради засилената кореспонденция и възникването на търкания между административните органи и местните власти, от провинциалния съвет до селската общинска администрация.

Рано или късно ще настъпи критичен момент, в който ще се окажем смазани под бремето на документите и най-важното - на нисшата бюрокрация.

* * *

Човешката природа е склонна, когато е изправена пред дадена заповед, да усеща и вижда по-скоро тръните, отколкото розите. Тези тръни предизвикват раздразнение срещу настоящото положение на нещата. Старите държавни служители, когато бяха в пряк контакт с управляваното от тях население, проявяваха педантичност и откъснатост от практическия живот, благодарение на заниманията си зад зеленото сукно на бюрото. И все пак, в същото време, оставаше впечатлението, че те искрено и съвестно се стремяха да бъдат справедливи.

Това не може да се каже за някои елементи на съвременното местно самоуправление в онези части на страната, където партиите са остро противопоста-

вени една на друга; фаворизирането на политическите съюзници и предразсъдъците срещу опонентите, често възпрепятстват безпристрастната работа на институциите.

Сравнявайки съдебните решения с административните по отношение на безпристрастността, въз основа на моя опит оттогава и по-късно, не мога да отдам на първите изключително превъзходство, поне не във всички случаи. Напротив, имам впечатлението, че съдиите от по-долните и местните съдилища са по-лесно и напълно податливи на силното влияние на партийните течения, отколкото административните служители; и едва ли е възможно да се намери някаква психологическа основа за това последните да бъдат считани априори [предварително] за по-малко справедливи и съвестни в своите служебни решения, предвид същото ниво на образование на съдиите и административните служители.

Но съм съгласен, че административните решения изобщо не се подобряват по отношение на справедливостта или тяхната релевантност към съществото на въпроса, като се вземат колегиално; независимо, че когато даден въпрос се решава с мнозинство от гласовете, аритметиката и случайността заемат мястото на логическото разсъждение; чувството за лична отговорност – тази съществена гаранция за съвестно решение – веднага се губи, когато нещо се решава с анонимно мнозинство.

По пътя на дипломатията. Кримската война. Съюзът с Австрия. Планът за разделяне на Русия. Заветът на Петър Велики

Развитието на събитията и в двата колежа, в Потсдам и Аахен, не успя да събуди у мен особен ентузиазъм. Намирах възложената ми работа за дребнава и скучна; спомените за работата ми по дела, свързани с неплащане на мита за мелницата или строежа на язовир в Росис, близо до Вустерхаузен, не вдъхнаха впоследствие у мен желание да се върна към предишните си занимания.

След като изоставих амбициозните си мечти за кариера в държавна администрация, с готовност последвах желанията на родителите си и поех сложното управление на нашите имения в Померания. Очаквах да живея и умра в провинцията, след като съм успял в земеделието и сигурно се отлича в някоя война, ако такава избухне.

В продължение на няколко години участвах в развитието на померанските имения, като едновременно с това представлявах интересите на нашите земевладелци. Няколко пъти посещавах Берлин, говорейки в Ландстага, особено по време на бурните събития през 1848 г. Речите ми бяха забелязани във висшите кръгове на властта и разговарях с краля и неговите министри.

Когато прuskото правителство реши да изпрати свой представител във Федералния парламент, генерал Рохов беше временно назначен за делегат в парламента, като запази и поста си посланик в Санкт Петербург.

В същото време към състава на посолството бяха добавени двама съветници: аз и г-н фон Грюнер. Преди назначаването ми за съветник в посолството, Негово Величество и министър фон Мантойфел ми казаха, че скоро ще бъда назначен за делегат в парламента. Рохов трябваше да ме въведе в работата и да

ме обучи, но той не можеше да работи делово, използваше ме като редактор и не ме държеше в течение на политическите дела.

Разговорът с краля, предшестваш назначаването ми, протече по следния начин. След като отговорих ясно с „да“ на внезапния въпрос на министър Мантойфел дали ще приел поста делегат в парламента, кралят ме повика и каза: „Вие сте много смел, като веднага се съгласявате да приемете пост, който е напълно непозната за вас.“

„Ваше Величество“, отговорих аз, „проявявате смелост, като ми поверявате такъв пост; нищо обаче не задължава Ваше Величество да потвърдите назначението, ако не оправдая доверието Ви. Аз самият не мога да кажа със сигурност дали съм годен за задачата, докато не се запозная по-добре с нея. Ако се окаже негоден за нея, аз самият ще бъда първият, който ще поиска отзоваването си. Имам смелостта да се подчинявам, тъй като Ваше Величество има смелостта да заповядва.“

„Тогава нека опитаме“, заключи кралят.

На 11 май 1851 г. пристигнах във Франкфурт. На 15 юли бях назначен за пратеник във Федералния парламент. Въпреки че към Рохов се отнасях с много учтиво, той все пак беше разстроен и изля яда си върху мен: една сутрин той напусна Франкфурт, без да ме предупреди или да ми предаде каквито и да е досиета или документи. След като научих за заминаването му, пристигнах на гарата точно навреме, за да изразя благодарността си за неговата доброта към мен. За моите дейности и наблюдения в Федералния парламент, мога да добавя още малко.

* * *

Във Франкфурт, когато избухна Кримската война всички държави от Германския съюз се опитваха да осигурят защитата на интересите си от Прусия срещу господството на Австрия и Западните сили, и аз като представител на пруската политика, не можех да не стана свидетел със срам и огорчение как ние отстъпвахме пред австрийските искания, дори когато бяха представени по не особено учтив начин, и как жертвахме собствената си политика и независими мнения, отстъпвайки стъпка по стъпка, потиснати от чувство за малоценност, страхувайки се от Франция и подчинени на Англия, търсейки спасение, като бъдем теглени от Австрия. Кралят не беше чужд на тези мои възгледи, но не беше склонен да разреши тази ситуация, като прибегне до голямата политика.

Когато Англия и Франция обявиха война на Русия на 28 март 1854 г., ние сключихме с Австрия на 20 април договор за настъпателен и отбранителен съюз, с който Прусия се задължи, ако е необходимо, да съсредоточи 100 000 души в рамките на 36 дни – 1/3 в Източна Прусия, останалите 2/3 в Познан или близо до Бреслау, и да увеличи числеността на армията, ако обстоятелствата го изискват, до 200 000 души, след като се споразумя за всичко това с Австрия.

На 5 май Мантойфел ми написа следното раздразнително писмо:

„Генерал фон Герлах току-що ме информира, че Негово Величество Кралят е наредил на Ваше Превъзходителство да присъства на заседанията тук относно обсъждането на австро-пруския съюз в парламента и че генералът вече е информирал Ваше Превъзходителство за това. В съответствие с тази най-висша заповед, за която преди не съм знаел, си позволявам смиренно да помоля Ваше

Превъзходителство да дойде тук незабавно. Като се има предвид предстоящото обсъждане на въпроса във Федералния парламент, може да се предположи, че престоят Ви тук няма да бъде дълъг.“

По време на обсъждането на договора от 20 април препоръчах на краля да се възползва от възможността да се откъснем ние и пруската политика от подчинена и недостойна позиция и да заемем позиция, която ще ни осигури симпатии и водеща позиция сред германските държави, желаещи да поддържат независим неутралитет с нас и с наша подкрепа. Вярвах, че това е постижимо, ако по искането на Австрия за армия изразим пълна приятелска готовност да го направим, но разположим нашите 66 000 души и всъщност повече, не в Лиса, а в Горна Силезия, така че нашата армия да може да преминава както руската, така и австрийската граница с еднаква лекота, особено ако не се страхуваме и тайно разположим над 100 000 души до 200 000 души на разположение, Негово Величество в този момент ще бъде господар на цялата европейска ситуация, способен да диктува мирни условия и да заеме позиция в Германия, напълно достойна за Прусия.

Франция, заета с проблемите, пред които е изправена в Крим, не е в състояние да заплаши западната ни граница. Австрийската армия е разположена в Източна Галиция, където търпи много загуби от болести, отколкото може да загуби на бойното поле. Тази армия е притисната от руската армия, разположена в Полша, която, поне на хартия, е наброявала 200 000 души.

Ако тази руска армия бъде прехвърлена в Крим, тя щеше да придобие решаващо влияние върху ситуацията, която се разви там, но обстановката на австрийската граница не позволяваше провеждането на подобна кампания.

* * *

По това време в пруския двор имаше голямо разделение. Антиавстрийската политика на Мантойфел срещна по-малко подкрепа от тази на краля. Когато с моя началник обсъждахме въпроса насаме, той ми показва, че споделя моят възмущение от обидното и пренебрежително отношение, с което бяхме третирани. Но когато ситуацията изискваше действия, когато беше необходимо да се предприеме решителна дипломатическа стъпка в антиавстрийски дух или поне да се поддържат отношенията с Русия, без да се предприемат преки враждебни действия срещу този досега приятелски настроен съсед, нещата се обтегнаха и отношенията между краля и министър-председателя достигнаха до криза на кабинета.

Аз самият избягвах, доколкото е възможно, отговорен пост при този монарх и винаги се опитвах да го помиря с Мантойфел, при когото отидох за тази цел в имението му (Дрансдорф).

В тази ситуация партията на Бетман-Холвег⁶, обединена около „Пруски седмичник“, имаше известна роля в двора, играейки странна двойна игра. Спомням си обширните бележки, които тези господа си разменяха. Понякога дори споделяха съдържанието им с мен, надявайки се да ме спечелят. Там беше очертана целта, към която Прусия, като авангард на Европа, трябваше да се стреми: разчленяване на Русия, анексиране на балтийските ѝ провинции, които, включително Санкт Петербург, трябваше да отидат към Прусия и Швеция,

⁶ Август Бетман-Холвег е дядото на бъдещият канцлер Теобалд фов Бетман-Холвег. (б. пр.)

отделяне на цялата територия на Полската република в най-обширните ѝ граници и раздробяване на останалата част на Великорусия и Малорусия, въпреки че дори и без това почти мнозинството от малорусите щяха да се окажат в рамките на максимално разширената територия на Полската република.

В оправдание на тази програма те се позоваваха главно на теорията на барон фон Хакстхаузен-Абенбург („Изследване на вътрешните отношения на националния живот и особено на селските институции в Русия“), който твърди, че тези три области, взаимно допълващи се със своите продукти, биха гарантирали, че 100 милиона руснаци, ако бъдат обединени, ще надделеят над останалата част от Европа.

От тази теория те заключиха, че е необходимо да се култивира естествен съюз с Англия, смътно намеквайки, че ако Прусия я подкрепи с армията си срещу Русия, Англия от своя страна ще подкрепи пруската политика в т.нар. „готска“ посока. Според категоричните прогнози на тези господа, германският ред, който трябваше да бъде спечелен на бойното поле от армията на крал Вилхелм, трябваше да бъде постигнат с помощта на прословутото обществено мнение на английския народ, или в съюз с принц Алберт, който даваше непоискани инструкции на краля и принца-регент на Прусия, или в съюз с лорд Палмерстън, който в разговор с депутация от радикални представители от градските предградия през ноември 1851 г. нарече Англия благородният секундант (*judicious bottleholder*) на всеки народ, борещ се за своята свобода, и по негова подбуда, но после, памфлетите по негов адрес, обявиха същия този принц Алберт за най-опасния враг на освободителните стремежи.

Никой не чувстваше – най-малко пък поддръжниците на подобни експерименти, необходимостта да обмисли напълно въпроса дали Палмерстън или който и да е друг английски министър, в съгласие с готския либерализъм и Фрондата в пруския двор, е готов да провокира Европа в неравна битка и да пожертва интересите на Англия в полза на германските стремежи за обединение. Нито пък въпросът дали Англия е способна да го направи без подкрепата на други континентални сили, подпомогната единствено от пруската политика. Фрази, готовност да се одобри всяка глупост в името на партийните интереси, така бяха прикрити всички пукнатини в нестабилната конструкция на тогавашната тайна западна политика на двора.

Тези детински утопии бяха подхранвани от хора с несъмнено интелигентни умове в партията на Бетман-Холвег, играещи ролята на държавници; те смятаха за възможно да разглеждат 60 милиона великоруси като *caput mortuum* [несъществуващи] в плановете си за бъдеща Европа; те вярваха, че този народ може да бъде третиран по какъвто и да е начин, без това неминуемо да го превърне в съюзник на бъдещ враг на Прусия, което ще принуди Прусия да защити тила си от Полша във всяка война с Франция, тъй като е невъзможно да се постигне решение в полските провинции на Прусия – Позен (Познан) и дори Силезия, което да удовлетвори бъдещата Полша, без да се наруши целостта на самата Прусия. Тези политици се смятаха за „мъдри“ по онова време и тяхната „мъдрост“ беше възхвалявана и от либералния печат.

Сред произведенията на „Пруски седмичник“ си спомням един меморандум, уж съставен по времето на руския император Николай I в министерството

на външните работи в Санкт Петербург като ръководство за престолонаследника; този меморандум излага, с приложение към съвременното, основните черти на руската политика, очертани във фалшифицираното завещание на Петър Велики, изработено около 1810 г. в Париж.

Меморандума изобразяваше Русия, която провежда подривна дейност срещу всички държави с цел постигане на световно господство. По-късно бях информиран, че този меморандум, който е попаднал в английския, печат, е написан от Константин Франц⁷.

* * *

През април 1854 г. Бунзен, посланикът в Лондон, проявява небрежност, за да изпрати на министър Мантойфел дълга нота, в която изисква възстановяване на Полша, разширяване на Австрия до Крим и т.н. и препоръчва Прусия да сътрудничи в изпълнението на тази програма.

Същевременно Бунзен информира Берлин, че британското правителство няма да възрази срещу анексирането на Елбските херцогства към Прусия, ако последната се присъедини към Западните сили; в Лондон той ясно заявява, че пруското правителство ще се съгласи на това, при условие че бъде предоставено гореспоменатото обезщетение. И двете изявления са направени от Бунзен без никакво разрешение.

Когато това стигна до знанието на краля, въпреки цялата си привързаност към Бунзен, той реши, че нещата са отишли твърде далеч и чрез Мантойфел нареди на Бунзен да си вземе дълъг отпуск, което завърши с оставката му.

Принц Алберт обаче отдаде оставката на Бунзен на „руски интриги“ и аз бях озадачен как антируската партия успя да си осигури симпатиите на принца за обрат, враждебен към Русия. Това стана ясно от разговор, който проведох с принца, когато кралят ме повика в Берлин. Веднага след пристигането ми бях повикан при принц Алберт, който под влиянието на обкръжението си беше във възбудено състояние и изрази желание да повлияе на краля в антируски и прозападен дух.

Той ми каза: „Тук ще видите две враждебни течения, едното представено от Мантойфел, а другото, приятелско настроено към Русия, от Герлах и граф Мюнстер в Петербург. Вие сте нов човек тук; кралят ви призовава като своеобразен арбитър. Следователно вашето мнение ще бъде решаващо и ви умолявам да се изразите, както се изисква не само от европейската ситуация, но и от истинските интереси на приятелството с Русия. Тя е обърнала цяла Европа срещу себе си и в крайна сметка ще бъде победена. Всички тези великолепни войски“ – това го каза след неуспешния изход на битките край Севастопол за руснаците, – „всички наши приятели, които загинаха там“ – той назова редица имена – „щяха да са още живи, ако бяхме се намесили правилно и бяхме принудили Русия към мир“. Крайният резултат, посочи той, ще бъде, че Русия, нашият стар приятел и съюзник, ще бъде унищожена или сериозно отслабена. Задачата, поставена ни от Провидението, е да диктуваме мир и да спасяваме нашия приятел, дори против волята му.

⁷ Става дума за Константин Франц фон Нойрат, пращяло на външния министър на Третия Райх. По времето което описва Бисмарк, Константин Франц е външен министър на кралство Вюртемберг. (б. пр.)

Желаейки да избавя принца от тези наложени му идеи, започнах да твърдя, че ние самите нямаме абсолютно никаква причина да водим война срещу Русия и че нямаме никакви интереси в Източния въпрос, които биха оправдали подобна война или дори необходимостта да жертваме дългогодишните си приятелски отношения с Русия. Напротив, всяка победоносна война срещу Русия с наше, на нейния съсед участие, не само ще предизвика постоянно желание за отмъщение от Русия, за това, че сме я нападнали без да имаме основание за войната, но и едновременно с това ще ни изправи пред една много рискована задача: а именно, да разрешим полския въпрос по начин, поне донякъде приемлив за Прусия. И тъй като нашите собствени интереси изобщо не изискват разрыв с Русия, и нападайки дългогодишен съсед, който досега е бил наш приятел, без провокация, ние ще го направим или от страх пред Франция, или за да угодим на Англия и Австрия. Така се превръщаме в индийски васален раджа, който е длъжен да участва в английските войни под английско покровителство.

Принцът се обиди от израза, който бях използвал; изчервявайки се от гняв, той ме прекъсна с думите: „За васали и страх, изобщо не става дума.“ Въпреки това осъзнах, че не разклатих убежденията му.⁸

* * *

Дори по-силно от политическите аргументи на кликата Бетман-Холвег било влиянието на съпругата му върху принца в духа на възхищение от западните сили, което поражда у него своеобразно противопоставяне на брат му, по същество чужд на военните му инстинкти.

От младостта си във Ваймар до края на живота си принцеса Августа запазва убеждението, че видните личности и авторитети на Франция, и особено на Англия, превъзхождат нашето немско „аз“. В това отношение тя е истинска германка, с присъща ни национална черта, най-трогателно изразена в поговорката „Нашето е все гнило“.

Въпреки Гьоте, Шилер и други велики сенки на Шанз-Елизе във Ваймар, тази резиденция, изключителна по своето духовно ниво, не беше свободна от предразсъдъците, които все още тежат върху националното ни чувство, че всеки французин, и със сигурност англичанин, по силата на своя произход и националност, е същество от по-висш порядък от германеца и че похвалата от общественото мнение в Париж и Лондон е по-убедително доказателство за нашите заслуги, отколкото нашето собствено самосъзнание.⁹

Августа, въпреки духовните си дарби и признанието, на което се радваше сред нас за изпълнената си с служебен дълг дейност в различни области, никога не успя напълно да се освободи от това предубеждение. Тя беше привлечена от свободолюбивия французин с неговия свободно владеещ френски, докато всеки англичанин по правило можеше да разчита, че ще се отнасят с него като благородник в Германия, освен ако не се докаже противното. Това беше обичай

⁸ Става дума за принц Алберт, съпруг на английската кралица Виктория, който по това време уговаря брака на пруския престолонаследник Фридрих с дъщеря си Виктория. Алберт иска да засили английското влияние над Прусия. (б. пр.)

⁹ Много познато и за нашия български менталитет! (б. пр.).

във Ваймар преди около седемдесет години и аз срещам ехо от него доста често и много по-късно в официалното си качество на канцлер.

По това време усилията на принцесата на Прусия да осигури английски брак за сина си вероятно допълнително засилиха нейните възгледи, които Голц и приятелите му се опитваха да наложат на съпруга ѝ.

По време на Кримската война антипатията на принцесата към всичко руско, вкоренена още от детството, но неизразявана преди това, става очевидна. На баловете в двора на Фридрих Вилхелм III, където за първи път я видях като млада и красива жена, тя обикновено предпочиташе дипломати, когато избираше своите спътници за танци, включително руснаци, и дори принуждаваше онези, които бяха по-опитни в разговора, отколкото в танците, да изпробват сръчността си на хлъзгавия под. Очевидната и силна антипатия към Русия, която тя по-късно прояви, не е лесна за обяснение психологически.

Споменът за убийството на дядо ѝ, император Павел I, едва ли би могъл да има толкова трайно въздействие. По-вероятно е резултат от разрива между многонадарената ѝ майка, великата херцогиня на Ваймар, руския в абстрактно-политическите си прояви, заобиколена от гостуващи руснаци, и голямата ѝ дъщеря, чийто жив темперамент я предразполага да играе водеща роля в нейния кръг; възможна е и известна непоносимост към властната личност на император Николай I.

Едно е сигурно: антируското влияние на тази най-висша личност, дори по-късно, когато тя стана кралица и императрица, често ни пречеше съвместно с Негово Величество, да провеждаме политиката, която смятах за необходима.

Николай I и неговото обкръжение. Княз Горчаков. Руските обичаи. Посещението в Москва

В историята на европейските държави едва ли има друг известен пример за абсолютен монарх на велика сила, който да окаже такава услуга на съседа си, каквато император Николай направи на Австрийската монархия. В опасното положение, в което тя се намираше през 1849 г., той ѝ се притичва на помощ със 150 000 армия, умиротворява Унгария, възстановява кралската власт там и изтегля войските си, без да иска никакви облаги или компенсации за това, без да споменава източния и полския въпрос, които са били спорни между двете държави. Дори и да се е ръководил не от приятелство, а от съображения, [продиктувани] от имперската руска политика, това все пак е повече, отколкото един монарх обикновено прави за друг; и само такъв автократичен и много рицарски настроен самодържец, е способен да направи.

По това време Николай възприема император Франц Йосиф като свой син и наследник в ръководството на консервативната триада. Той вярва, че монархическата солидарност на съюза е единна пред заплахата на революцията и зает с поддържането на нейната хегемония, се доверява повече на Франц Йосиф, отколкото на собствения си наследник. Но има по-ниско мнение за способността на нашия крал Фридрих Вилхелм да поеме ролята на лидер в арената на практическата политика и вярва, че той, подобно на собствения си син и наследник, не е по-способен да ръководи монархическата триада.

В Унгария император Николай действа с убеждението, че е призван от Божията воля да поведе монархистката съпротива срещу революцията, надвиснала от Запада. Той беше идеалист по природа, и изолацията на руската автократия го закали. Забележително е как, въпреки всички свои преживявания, започвайки с декабристите, той успя да носи характерния си идеалистичен импулс през целия си живот.

Как е разбирал отношенията си със собствените си поданици, е видно от един факт, разказан ми от самия Фридрих Вилхелм IV. Император Николай го помолил да изпрати двама подофицери от Пруската гвардия за масаж на гърба, предписан от лекари, по време на който пациентът трябвало да лежи по корем. Той добавил: „Винаги мога да се справя с моите руснаци, стига да мога да ги гледам в лицето, но отзад, където няма очи, предпочитам да не ги допускам да се приближават.“ Подофицерите били предоставени, без да се оповестява този факт, използвани по предназначение и щедро възнаградени.

Това показва, че въпреки религиозната преданост на руския народ към своя цар, император Николай не беше уверен в безопасността си, лице в лице дори с простолюдието сред поданиците си; признак на голямата сила на характера е, че не е позволил на тези тревоги да го сломят до края на дните му.

* * *

По мое време в петербургското общество можеха да се наблюдават три поколения. Най-изтъкнатите от тях – европейските и класически образовани (*grands seigneurs*) аристократи от времето на Александър I, вече си отиваха от жизнения си път. Сред тях можеха да се причислят и Меншиков, Воронцов, Блудов, Неселроде, както и Горчаков, който по интелигентност и образование отстъпваше на тези личности поради прекомерната си суета. Всички те бяха получили класическо образование, говореха свободно не само френски, но и немски и принадлежаха към „каймака“ на европейското общество.

Второто поколение бяха връстници на император Николай или поне белязано от неговия печат, и ограничаваха разговорите си предимно до новини от двора, театъра, повишения, награди и чисто военните интереси.

Като изключение от тази категория, която по духовния си облик се доближаваше до по-старото поколение, можем да посочим стария княз Орлов, който се открояваше с характера си, изящната си учтивост и безупречното си отношение към нас; граф Адлерберг и синът му, по-късно министър на двора, заедно с Пьотр Шувалов, най-блестящия ум от тези, които имах възможността да срещна там, човек, на когото му липсваше само упоритата работа, за да играе водеща роля; княз Суворов, който симпатизираше повече от всеки друг на нас, германците, в когото традициите на руски генерал от времето на Николай I се съчетаваха в рязък, но не и неприятен контраст с чертите на немски буржоа, спомен за немските университети; железопътния генерал Чевкин, човек с най-висока степен на финес и остър ум, което често е характерно за гърбавите хора, притежаващ особена интелигентна структура на черепа; той винаги спореше и въпреки това беше приятел с княз Суворов; и накрая, барон Пьотър фон Майендорф, най-симпатичната фигура, според мен, сред дипломатите от по-старото поколение. Някога е бил посланик в Берлин и по образованието и изисканията си обноски принадлежи повече към времето на Александър I.

Гостоприемният дом на Майендорф, както в Берлин, така и в Санкт Петербург, беше приятно място за посещение, голяма заслуга за което имаше съпругата му, жена с голяма интелигентност, благородна, дълбоко порядъчна и приветлива, която дори по-ярко от сестра си, г-жа фон Фринц във Франкфурт, потвърди истината, че в семейството на графовете Буол наследствената интелигентност е ген, предаван по женска линия.

Брат ѝ, австрийският министър граф Буол, не наследи тази черта, без който е невъзможно да се ръководи политиката на една велика монархия. В личен план братът и сестрата бяха толкова различни, колкото австрийската и руската политика.

Когато бях изпратен на извънредна мисия във Виена през 1852 г., отношенията между тях все още бяха такива, че г-жа Майендорф беше склонна да улесни изпълнението на моята мисия, приятелска към Австрия: несъмнено тя се ръководеше от инструкциите на съпруга си. Император Николай I по това време желаше споразумение между нас и Австрия.

Когато година-две по-късно, по време на Кримската война, възникна въпросът за моето назначение във Виена, отношението на г-жа Майендорф към брат ѝ се изрази със следните думи: тя се надяваше, че ще дойда във Виена за да „докарам Карл до жлъчна треска“.

Като съпруга, г-жа Майендорф беше руска патриотка, но дори и без това, и по свои лични причини, тя не одобряваше враждебната и неблагодарна политика, към която граф Буол тласкаше Австрия.

* * *

Третото, по-младо поколение руснаци, обикновено проявява по-малко учтивост в обществото, понякога лоши обноски и, като правило, по-голяма антипатия към немските, особено пруските представител, отколкото двете по-стари поколения. Когато, поради незнанието си на руски език, към тези господа се обръщаха на немски, те не се притесняваха да скрият че разбират езика, но отговаряха нелюбезно или мълчаха напълно, а в отношението си към цивилните, далеч не бяха така учтиви, както към носещите униформи и отличия.

Антигерманските настроения на по-младото поколение скоро се усетиха не само от мен, но и от другите, особено в политическите отношения с нас, особено след като руският ми колега, княз Горчаков, започна да проявява непоносима арогантност към мен. Въпреки твърденията му, че е спомогнал за моето политическо образование, той ме виждаше само като младши другар, благоволенieto му беше безгранично, а формите, в които се изразяваше доверието му, надхвърляха допустимите за дипломат граници. Може би го правеше с предварителна идея, или може би от нужда да се покаже пред колега, като го убеди в своето превъзходство.

Подобна връзка стана немислима веднага щом аз, като пруски министър, бях принуден да разсея илюзиите, които той таеше за личното и политическото си превъзходство. *Hinc Irae* [оттук и гневът]. Веднага щом аз, като германец или прусак, или като съперник, започнах да напредвам към независимо [място] в признанието на Европа и в историческата журналистика, неговата благосклонност към мен се превърна във враждебност.

Дали тази промяна настъпи след 1870 г. или не съм я забелязал преди това, не мога да кажа. В първия случай тя може да се обясни с доста основателна причина и напълно разумен мотив за руския канцлер, поради погрешната му прогноза, че раздорът между нас и Австрия ще продължи дълго след 1866 г.

През 1870 г. ние с готовност подкрепихме руската политика, като ѝ помогнахме да се освободи от ограниченията в Черно море, наложени от Парижкия договор, подписан след Кримската война. Тези ограничения бяха неестествени; дългосрочната забрана за свободно корабоплаване по собствените брегове беше непоносима за велика сила като Русия, защото беше унизителна.

Освен това, както преди, така и сега, не е в наш интерес да пречим на Русия да изразходва излишните си сили на Изток; и трябва да се радваме, когато, предвид нашето положение и историческо развитие, срещаме в Европа сили, с които нямаме конкуриращи се интереси в политическата сфера, а Русия все още е такава.

С Франция никога няма да живеем в мир, с Русия никога няма да ни се наложи да воюваме, освен ако либералните глупости или династичните гафове не опорочат положението.

* * *

В Санкт Петербург, по полицейска заповед, прислугата на представители на чуждестранни правителства носеха специално определени ливреи с гайтани, което беше напълно уместно. В противен случай посланиците и представителите на дипломатическия корпус, несвикнали да носят униформи и медали на улицата, рискуват да имат понякога сериозни проблеми с полицията и висшето общество, с които цивилните често се сблъскват на улицата или на корабите, ако нямат медали или не е видно, че са от висок ранг.

В Париж при Наполеон III наблюдавах същото. На един от парижките булеварди, по време на тържество, случайно станах свидетел на следната сцена: тълпа от няколкостотин души се оказа неспособна да се движи нито напред, нито назад, заклепена, поради липсата на ред, между два войскови отряда, маршируващи в противоположни посоки. Полицията, не разбирайки причината за задръстването, се нахвърли върху тълпата, прибъгвайки до юмруци и ритници, толкова обичани в Париж, докато не се озова лице в лице с един господин с медал. Червена лента накара полицията поне да се вслуша в протестите му и накрая ги убеди, че тълпата, която им се е струвала непокорна, е притисната между два войскови отряда и следователно не може да се движи на никъде. Полицейският началник се измъкна от затруднението с шегата: посочвайки отряд венсански стрелци, които маршируваха с бързи крачки и първоначално не бяха забелязани, и каза: „Е, ще трябва да ги накарам да бягат.“ Тълпата, включително битите, избухна в смях; всички, които бяха избегнали ударите, си тръгнаха с благодарност към благородника, който ги спаси с присъствието си.

Дори в Санкт Петербург бих препоръчал да се появявате по улиците само с отличителните знаци на един от най-високите руски ордени, ако не бяха разстоянията там, които обикновено налагаха карети, а не ходене пеша. Дори когато се язди кон, но в цивилни дрехи и без коняр, човек не винаги можеше да избегне опасността да стане жертва на невъздържания език или безразсъдното каране на кочияшите на видни сановници, отличаващи се с отличителното си

облекло. За тези, които можеха свободно да яздят и носеха камшик, ще е по-добре, да докажат законното си равенство със собственика на каретата в подобни конфликти.

Повечето от малкото конници в околностите на Санкт Петербург са немски или английски търговци, които поради положението си избягват неприятните срещи и предпочитат да понесат обида, вместо да подадат жалба до властите. От офицерите само малцина използват отличните пътища за езда на островите или в непосредствена близост до столицата, а дори и те, като правило, са от немски произход. Всички усилия на висшите служители да насърчат офицерите да яздят са неуспешни и повече конници от обикновено се натъкват на императорските карети в продължение на няколко дни след всяко напомняне. Показателно е, че двама адмирали са смятани за най-добрите конници във войската: великият княз Константин и княз Меншиков.

Освен в ездата, по-младото поколение от това време отстъпва на предходното поколение съвременници на император Николай I в обноските и етикета. По отношение на европейското образование и общото ниво на възпитание, представителите и на двете поколения отстъпват на по-възрастните аристократи от времето на Александър I. Въпреки това, в дворцовите среди и в така нареченото „светско общество“, както и в онези аристократични домове, където преобладава влиянието на дамите, се поддържа безупречен социален тон. Младите хора обаче проявяват далеч по-малко учтивост, когато са срещнати в обстоятелства, в които са извън влиянието и контрола на двора и дамите от висшето общество.

Не мога да кажа до каква степен наблюдаваното от мен се дължи на обществената реакция на по-младото поколение срещу предишното силно немско влияние, или до каква степен е настъпил упадък на образованието в руското общество в сравнение с епохата на император Александър I.

Може би и социалното развитие на парижкото общество, което оказва влияние върху руското висше общество, също има роля. Добрите обноски и безупречната учтивост вече не са толкова разпространени в управляващите кръгове на Франция, извън предградието Сен Жермен, както някога, което наблюдавах при познанството си с французи и дами от всички възрасти във френското общество и в още по-благоприятна светлина, в руското общество.

Поради положението ми в Санкт Петербург, не ми се налагаше да влизам в близък контакт с по-младото поколение, от престоя си в Русия донесох само приятни спомени, които дължа на добротата която срещнах в двора, на по-възрастните мъже и на дамите от светските среди.

* * *

Винаги, когато ми се случваше да посетя някой от императорските дворци в Санкт Петербург — Царское село или Петерхоф, дори само за да се посъветвам с княз Горчаков, който отсядаше там през лятото, намирах в стаята, която ми беше отредена, приготвена за мен и моя спътник многостепенна закуска, придружена от три или четири вида отлично вино; някои от които никога не бях пил на императорската трапеза. Несъмнено много беше откраднато от дворцовите слуги, но гостите на императора не бяха ошетени; напротив, порциите им бяха изчислени така, че да оставят достатъчно и за слугите.

Избите и кухнята бяха абсолютно безупречни, дори когато бяха извън контрол. Дворцовите слуги, които използваша недоизпечените вина, бяха придобили изтънчен вкус с годините опит и не позволяваха никакви нередности, които да компрометирали качеството на сервираната храна. Цените на доставките, от всичко, което научих, обаче бяха много високи.

Придобих истинско разбиране за същността на дворецовото гостоприемство, когато моята покровителка, вдовстващата императрица Шарлота, сестра на нашия крал (майката на Александър II), ме покани в дома си. От императорската кухня бяха поръчани две вечери за членовете на посолството с мен, и три само за мен. В апартамента, където бях настанен, те продължиха да приготвят и, а очевидно и да ядат и пият, закуски и вечери за мен и моите спътници, сякаш никой от тях не беше поканен в присъствието на императрицата.

За мен и придружителите ми, беше сервирано, първо в нашия апартамент, а след това на масата на императрицата. Но дори и там не го докоснах, защото трябваше да ям сам, до леглото на болната императрица. В тези случаи ролята на домакиня се изпълняваше с характерната за нея грация и оживление от принцеса Лойхтенберг, по-късно съпруга на принц Вилхелм Баденски, която тогава беше в разцвета на младостта си.

Спомням си също как при друг случай четиригодишната велика княгиня, тичайки около маса, на която бяха седнали четирима души, отказа да прояви към високопоставен генерал същата учтивост, каквато прояви към мен.

Бях много поласкан, че в отговор на забележката на баба си, детето на великия княз ме посочи, казвайки: „Той е мил“ („он милый“), и сочейки генерала, имаше наивността да каже: „Той смърди“ („он воняет“) – след което „*enfant terrible*“ (лошото дете) на великия княз беше изведено от стаята.

Имало е случай, когато пруски офицери, които дълго време са живели в един от императорските дворци, били откровено попитани от добри руски приятели дали наистина консумират толкова вино и други алкохолни напитки, колкото им се предоставят. Ако е така, човек можел само да завижда на способностите им и да се тревожи за тяхното постоянно удовлетворение. Но хората, към които е отправен този откровен въпрос, бяха известни със своята умереност; с тяхно съгласие апартаментите им са претърсени и в непознати за тях килери са открити големи запаси от ценни вина и различни деликатеси.

Историята разказва, че императорът веднъж забелязал прекомерното количество свинска мас, което се изписва всеки път, когато принцът на Прусия пристига. По-късно се оказало, че при първото си посещение, след конна езда, принцът поискал свинска мас за вечеря (за да намаже протърканите си бедра от ездата). Поисканата свинска мас се превърнал в килограми свинска мас при следващите посещения. Недоразумението било изяснено в личен разговор между тях и предизвикало изблик на веселие, което било от полза за замесените грешници.

Срещнах друга руска особеност по време на първия си престой в Санкт Петербург през 1859 г. В ранните пролетни дни, придворни се разхождаха из Лятната градина, между Павловския дворец и Нева. Императорът забелязал часовою, застанал по средата на една от поляните. Когато го попитали защо е там, войникът успял само да отговори: „Такава е заповедта.“ Императорът наредил

на адютанта си да попита в караулната, но дори там не могли да дадат друг отговор, освен че на този стражеви пост е назначен часовей през зимата и лятото и чии първоначални заповеди е невъзможно да се установят.

Тази тема предизвиква интерес в двора и разговорът за нея стигна до слугите. Сред тях имаше един възрастен лакей, вече пенсиониран, който разказа, че баща му, разхождайки се с него през Лятната градина, веднъж минал покрай стража и казал: „И стражата все още стои там, като бди над цветето. Императрица Екатерина веднъж видяла първото кокиче на това място много по-рано от обикновено и заповядала да се внимава да не бъде откъснато.“

Следвайки нейните заповеди, там била поставена стража и оттогава така, година след година.

Подобни факти предизвикват у нас критика и подигравки, но те изразяват примитивната сила, устойчивост и постоянство, които са в основата на силата и същността на Русия, за разлика от останалата част на Европа. В тази връзка не можем да не си спомним часовейте, които не бяха сменени в Санкт Петербург по време на наводнението през 1824 г. и на Шипка през 1877 г., като някои се удавиха в наводнението, а другите по-късно замръзнаха на постове си в планината.

* * *

Вярвах, че като посланик в Санкт Петербург ще мога да повлияя на решенията, взети в Берлин, както се опитвах да направя с променлив успех, докато бях във Франкфурт; все още не осъзнавах ясно, че огромните усилия, които полагах за съставяне на доклади за тази цел, не можеха да донесат и най-малка полза, тъй като както най-скромните ми доклади, така и посланията, които изпращах под формата на ръкописни писма, или изобщо не достигаха до принца регент, или пристигаха с коментари, които им пречеха да упражнят каквото и да е влияние.

Освен неприятното заболяване, при което лекарят ме отрови с лекарствата си, усилията ми доведоха само до това, че [необичайната] точност на докладите ми за настроението на императора, изглеждаше подозрителна, а граф Мюнстер, бившият военен аташе в Санкт Петербург, беше изпратен да ме наблюдава. Успях да докажа на графа, с когото бях в приятелски отношения, че докладите ми се основават на ръкописните коментари на императора в полетата на докладите на руски дипломати, които княз Горчаков ми беше показал, както и на устните съобщения на лични приятели, които се оказаха в моя кабинет идвайки от двора. Ръкописните коментари на императора ми бяха представени, с преднамерена недискретност, тоест, за да може съдържанието им да достигне до Берлин по малко по-обиден начин.

Тези и други форми, в които особено важни съобщения ми станаха известни, са характерни за шахматните ходове на политическата [практика] от онова време. Един господин, който ми повери такова съобщение, се обърна на обратната, докато си тръгваше, и каза: „Първата ми недискретност ме принуждава към втора. Вероятно ще го предадете на Берлин, но не използвайте вашия шифър номер еди-кой си за това; ние имаме ключа за него от много години и предвид съвкупността от обстоятелствата ще заключат, че аз съм източникът. Освен

това, направете ми услуга: не изхвърляйте веднага компрометирания шифър; използвайте го още няколко месеца за най-безобидните телеграми.“

От този епизод, за мое облекчение, си помислих, че руснаците вероятно са знаели само един от нашите кодове. Поддържането на секретността на кода беше особено трудно в Санкт Петербург, тъй като никоя мисия там не можеше да функционира, без да държи руски нископоставен персонал и слуги извън помещенията си, а от този редовен състав, тайната полиция няма затруднения да набира агенти.

По време на австро-френската война император Александър веднъж в откровен разговор ми се оплака от грубия и обиден тон, с който германските монарси критикуваха руската политика в писма до членове на императорското семейство. „Това, което ме обижда най-много е, че моите германски братовчеди изпращат наглостта си по пощата, за да стигне по-сигурно до мен“, възмутено завърши той оплакването си срещу роднините си. Той не виждаше нищо лошо в това признание, искрено вярвайки, че е негово право като монарх да се запознае, дори по този начин, със съдържанието на кореспонденцията, изпращана по руската поща.

Виена някога е имала подобни практики. Още преди изграждането на железопътни линии е имало време, когато веднага след като пруски куриер е прекосявал австрийската граница, австрийски чиновник се е качвал на каретата му и с негова помощ и сръчността на опитен професионалист е отварял пратки, запечатвал ги е отново и е правил извлечения от тях, преди да стигнат до легацията във Виена. Дори след като тази практика е а изоставена, писмо, адресирано до пруските пратеници там, изпратено по обикновена поща, все още се смята за една от дискретните форми на официална комуникация от кабинета [в Берлин] до кабинетите на Виена или Санкт Петербург.

И двете страни смятат съдържанието на тези писма за предварително външно и използваха тази форма на внушаване в случаите, когато е необходимо да се отслаби ефектът на неприятното съобщение, за да не се развали тонът на официалните отношения.

* * *

През първата половина на юни 1859 г., по време на австро-италианската война, направих кратко посещение в Москва. Тук в старата столица станах свидетел на дълбочината на руската омраза към Австрия. Докато московският губернатор, княз Долгоруков, ме развеждаше из библиотека, забелязах Железен кръст на гърдите на един служител, сред много военни отличия. Когато го попитах защо го е получил, той отговори: „За битката при Кулм“. След тази битка Фридрих Вилхелм III нареди на руските войници да се раздадат доста голям брой Железни кръстове с леко модифициран дизайн, който беше наречен „Кулмски кръст“.

Поздравих стария войник за веселото му държание дори след 46 години и го чух да отговаря, че би отишъл на война дори сега, ако само царят му позволи. Попитах го дали би отишъл с Италия или с Австрия, на което той, застанал мирно, ентусиазирано заяви: „Винаги срещу Австрия“. Посочих, че все пак при Кулм, Австрия е била приятел на Прусия и Русия, докато Италия е наш враг. След това той, все още застанал мирно, каза силно и отчетливо, както руските

войници говорят на офицерите си: „Честният враг е по-добър от нелоялния приятел“.

Този невъзмутим отговор така зарадва княз Долгоруков, и той прегърна дружески подофицера. Такива бяха антиавстрийските настроения сред руснаците по това време, от генерал до подофицер.

Следните писма, които си размених с княз Оболенски, са спомен за пътуването ми до Москва.

„Москва, 2 юни 1859 г.

Докато неотдавна обикалях московските антики, Ваше Превъзходителство прояви особен интерес към паметниците на нашия древен политически и духовен живот. Древните сгради на Кремъл, домакинската посуда на руските царе, ценните гръцки ръкописи от патриаршеската библиотека – всичко това привлече Вашето просветено внимание. Експертните коментари на Ваше Превъзходителство върху тези исторически паметници показват, че освен обширните Ви дипломатически познания, Вие притежавате също толкова задълбочени познания по археология. Подобно внимание към нашите древни паметници от чужденец е двойно по-удовлетворяващо за мен – като руснак и като човек, който посвещава свободното си време на археология.

Позволете ми да подаря на Ваше Превъзходителство, в памет на краткия Ви престой в Москва и приятното запознанство, което имах честта да направя, екземпляр от „Книга, за избирането и възкачването на цар Михаил Фьодорович“. Рисунките, макар и не особено художествени, са интересни със своята древност. Ще видите изображения на същите сгради и предмети, които толкова Ви заинтригуваха в Кремъл.

Приемете и пр. княз М. Оболенски.

Петербург (юли 1859 г.)

Ще бъда изключително неблагодарен, ако след любезното посрещане, което ми оказахте в Москва, не отговоря, без особено убедително извинение, цял месец на писмото на Ваше Превъзходителство. След завръщането си от Москва се разболях тежко от пристъп на подагра; силни ревматични болки ме приковаха към леглото за цял месец; редките подобрения на състоянието ми бяха погълнати от текущите дела. Дори сега не мога да ходя, въпреки че се чувствам като цяло по-добре, затова ще се постарая да изпълня заповедта на моето правителство, което ме призовава в Берлин. Простете ми за тези подробности, княже, но те бяха необходими, за да обясня мълчанието си.

Надявах се, че това забавяне ще ми даде възможност да приложа към писмото си отговор от Берлин относно пакета, който благоволихте да ми поверите за доставка до Негово Кралско Величество. Все още не съм го получил, но не мога да си тръгна оттук, без да Ви изразя, принце, колко съм трогнат от доброта и рядкото достойнство на приема, който проявихте в поверената Ви институция и в столицата, където живеете, предлагайки на чужденец пример за истинско руско гостоприемство. Великолепната книга, която изпратихте, завинаги ще остане ценно допълнение към моята библиотека; тя завинаги ще бъде свързана с паметта на руски благородник, който така умело съчетава репутацията на учен с добродетелите на истински гранд.

Приемете и т.н. фон Бисмарк.

* * *

През юни 1859 г., все още несвикнал с климата на Санкт Петербург, един ден се прибрах без палто след дълго езда в много гореща ездачна арена, спирайки по пътя, за да наблюдавам как тренират новобранците. На следващия ден развих ревматизъм, с който трябваше да се боря дълго време. Въпреки това успях да се възстановя навреме за пътуване до Германия, за да доведе жена си в Санкт Петербург; усещах само лека болка в левия си крак, който бях наранил при падане от скала по време на лов в Швеция през 1857 г. и който поради недостатъчни грижи си остана моето *locus minoris resistentiae* [слабо място].

Доктор Валц, препоръчан ми от бившата велика княгиня на Баден преди заминаването ми, предложи да ми предпише някакво лекарство за тази болка и когато му възразих, че не чувствам нужда от това, тъй като болката в крака ми е незначителна, той започна да ме убеждава, че може да се влоши на път и е по-добре да се вземат превантивни мерки, като лекарството е най-невинното: да се постави пластир върху подколнената ямка, който няма да причини никакъв дискомфорт, ще лежи няколко дни и ще падне сам, оставяйки само леко зачервяване.

Без да знам нищо за предишните дейности на този лекар, родом от Хайделберг, бях достатъчно невнимателен да му се доверя. Четири часа след като поставих лепенката и заспах дълбоко, се събудих от силна болка. Набързо откъснах лепенката, но не можах да премахна остатъците от вече разранената си подколнена ямка. Няколко часа по-късно Валц пристигна и с метален инструмент се опита да изстърже черната, лепкава маса от раната с размерите на длан. Болката беше мъчителна, а резултатът далеч от задоволителен, тъй като разяждащото действие на отровата не беше престанало. Въпреки високата препоръка, на която се бях доверил, скоро щях да открия крайното невежество и нечестност на този д-р Валц.

Самият той ме увери с виновна усмивка, че мехлемът е бил прекалено пиперлив и че това е недоглеждане на фармацевта. След това поисках рецепта от аптеката, но ми казаха, че Валц я е взел обратно, а самият той ми каза, че вече няма рецептата. Така не успях да установя кой е отровителят и само от фармацевта научих, че основната съставка на мехлема е веществото, от което се прави така наречената известна „испанска муха“ и това вещество, е било предписано в необичайно голяма доза. По-късно ме попитаха дали това отравяне е било умишлено, но аз го отдавам просто на невежеството и наглостта на този шарлатан.

По препоръка на овдовялата велика княгиня Софи Баденска, той стана директор на всички детски болници в Санкт Петербург. Последвалите ми запитвания разкриха, че е син на сладкар в университета на Хайделберг; бил е много слаб студент и не е взел нито един изпит. Неговият мехлем увреди вена на крака ми, от което страдах дълги години.

Желаейки да се консултирам с немски лекари, през юли тръгнах за Берлин по море през Щетин; силна болка ме принуди да потърся съвет от известния хирург Пирогов, който беше на борда с мен; той искаше да ми ампутира крака

и когато го попитах дали е под или над коляното, посочи място много по-високо от коляното.

Отхвърлих това и след като безуспешно опитах различни лечения в Берлин, след това проведох курс балнеолечение в Наухайм под наблюдението на професор Бенеке от Марбург и се възстанових толкова добре, че можех да ходя и да яздя, а през октомври дори придружих принца-регента до Варшава за среща с царя.

Когато през ноември, на връщане към Санкт Петербург, спрях да посетя г-н фон Белов в Хоендорф, съсирекът, който се беше образувал в увредената ми вена и я блокираше, се откъсна, навлезе, според лекарите, в кръвния поток и причини пневмония; лекарите смятаха болестта ми за фатална, но аз се възстанових след няколко месеца боледуване.¹⁰

Странно е да си спомням сега какви впечатления е имал умиращият прусак от моето настойничество. След като лекарите ме осъдиха на смърт, първият ми импулс беше да запиша на хартия последното си завещание, изключвайки всякаква съдебна намеса в установеното настойничество. Успокоен по този въпрос, очаквах края с примирението, което идва с непоносимото страдание.

В началото на март 1860 г. вече се бях възстановил достатъчно, за да отида в Берлин, където, докато окончателно се възстановя, участвах в заседанията на Горната камара на парламента и прекарах целия май.

Въстанието в Полша. Разногласията в Санкт Петербург. Позицията на Русия и бъдещето на Германия

Движението в Полша, което започна едновременно с преврата в Италия и не без връзка с него, първоначално се изрази в национален траур, църковни чествания на национални празници и вълнения на земеделските дружества, предизвика доста продължително колебание в Санкт Петербург между полонизма и абсолютизма. Тенденцията, благосклонна към Полша, беше свързана с искането за конституция, което вече ясно се чуваше във висшите кръгове на руското общество. Руснаците, особено образованите хора, бяха принудени да се справят без институциите, съществуващи при всички останали европейски народи, и не можеха да участват в обсъждането на собствените си дела, възприемаха това като унижително.

Раздорът по полския въпрос се разпространи до най-висшите военни кръгове и доведе до разгорещена конфронтация между варшавския губернатор генерал граф Ламберт и генерал-губернатора генерал Герстенцвайг, която завърши с убийството му (януари 1862 г.) при неясни обстоятелства. Присъствах на погребението му в лутеранска църква в Санкт Петербург. Онези руснаци, които искаха конституция и за себе си, казваха в своя защита, че поляците не могат да бъдат управлявани от руснаци и като по-цивилизован народ ще имат по-големи искания за участие в управлението.

Подходът на княз Горчаков към полския въпрос се редуваше между абсолютистки и не съвсем либерални, но все пак парламентарни изблици. Той се

¹⁰ Това е белодробна емболия, но в случая поразеният белодробен участък е твърде малък, иначе завършва фатално. (б. пр.)

смяташе за майстор оратор и наистина беше такъв, и обичаше да си представя как Европа ще се възхищава на красноречието му, щедро разпространявано от варшавската или руската трибуна. Предполагаше се, че либералните отстъпки, направени на поляците, неизбежно ще се разпрострат и върху руснаците; конституционно настроените руснаци, само поради тази причина, бяха приятели на поляците.

Нуждата на Горчаков от популярност го прави неспособен да устои на либералните течения в руското общество. По време на оправдателната присъда (11 април 1878 г.) на Вера Засулич, която стреля в градоначалника на Санкт Петербург (Ф. Ф. Трепов, който е само ранен), Горчаков пръв призовава за аплодисменти от присъстващите.

* * *

Разногласията в Санкт Петербург, бяха доста оживени след моето заминаване през април 1862 г. и това продължи през първата година от през която вече бях министър. Поех ръководството на министерството на външните работи с впечатлението, че въстанието, избухнало на 1 януари 1863 г., засяга не само интересите на нашите източни провинции, но и друг, много по-важен по своите последици въпрос, въпросът коя посока преобладава в руското правителство, политика, приятелска към Полша, или антиполска, желание за панславистко, антигерманско побратимяване между руснаци и поляци или идеята за взаимна подкрепа на руската и пруската политика.

Сред онези, които се стремяха към побратимяване, руснаците бяха по-честни; полското благородство и духовенство не вярваха в успеха на тези стремежи или го използваша с определена цел. Едва ли някой поляк е виждал в политиката на побратимяване, нещо повече от тактически ход, целящ да заблуди лековерните руснаци, докато това е необходимо или полезно. Полското благородство и неговото духовенство отхвърлят това побратимяване, ако не със същата, то поне с почти същата неизменност, както побратимяването с германците; последното е, във всеки случай, още по-неприемливо за тях, не само поради расова антипатия, но и поради съображението, че в една обща държава руснаците ще се окажат под полско ръководство, докато германците няма да бъдат.

За бъдещето на Прусия като германска, позицията на Русия беше от първостепенно значение. Една благоприятна за Полша руска политика ще благоприятства възраждането на руско-френските връзки, което се търсеше вече след Парижкия договор и дори по-рано. Руско-френския съюз, приятелски настроен към поляците, идеята който витаеше във въздуха преди Юлската революция, ще постави Прусия в трудно положение. В наш интерес беше да се борим с полскофилската партия в руския кабинет, дори ако тези симпатии се бяха в духа на Александър I.

От поверителни разговори, които бях провел, с княз Горчаков и самия император, можех да заключа, че самата Русия не дава никакви гаранции, че няма да реабилитира Полша.

Император Александър нямаше нищо против да отстъпи част от Полша по това време; той ми го каза директно, поне по отношение на левия бряг на Висла. Без да го подчертава, той изключи Варшава, която гарнизон, и място за

разполагане на войски, важна е за армията и е стратегически разположена в укрепения триъгълник на Висла.

„Полша, каза той, представлява източник на вълнения и европейски опасности за Русия, а русификацията ѝ е неосъществима поради религиозните различия и недостатъчния административен капацитет на руските власти. Ние, германците, според него, бихме успели да германизираме полските региони; имаме средствата да го направим, защото германският народ е по-културен от полския. Руският народ обаче не чувства превъзходството, необходимо за доминиране над поляците; трябва да се ограничим до минималното полско население, позволено от географията – тоест границата по Висла с Варшава като предмостие“.

Не мога да преценя колко зрели и обмислени са били тези изявления на императора. Очевидно те са били обсъждани с официални лица, тъй като никога не императорът не е предприемал никаква самостоятелна, лична политическа инициатива спрямо мен.

* * *

Този разговор се проведе, когато вече очаквах да бъда отзован. Думите ми, че съжалявам за отзоваването си и с удоволствие бих останал в Санкт Петербург, казани не само от учтивост, но и в съответствие с истината, накараха императора, който ме беше разбрал погрешно, да ме попита дали съм склонен да вляза на руска служба. Аз учтиво отказах, подчертавайки желанието си да остана близо до Негово Величество като пруски посланик.

Не бих казал, че щях да съм недоволен по онова време, ако императорът беше предприел някакви стъпки в тази насока; идеята да служа на политиката на „Новата ера“, независимо дали като министър или като посланик, в Париж или Лондон, без перспективата да участвам в нашата собствена политика, не беше привлекателна. Как и по какъв начин бих могъл да бъда в услуга на страната и на убежденията си, ако бях в Лондон или Париж, не знаех, докато влиянието, с което се ползвах върху император Александър и най-видните му държавници, не беше без значение от гледна точка на нашите интереси. Мисълта да стана министър на външните работи ме караше да се чувствам неспокоен, както човек би се чувствал да плува в морето в студено време; но всички тези чувства не бяха достатъчно силни, за да ме накарат да се намеся в собственото си бъдеще или да помоля император Александър да го направи.

След като най-накрая станах министър, първоначално на преден план беше вътрешната, отколкото външната политика. В последната област, под влияние на близкото ми минало, отношенията с Русия ми бяха особено близки и се стремях, доколкото е възможно, да запазя за нашата политика капитала на влиянието, което бяхме упражнявали в Санкт Петербург. Беше съвсем очевидно, че пруската политика, която се развиваше в германска посока, не може да очаква подкрепа от Австрия. Изглеждаше малко вероятно благоприятното отношение на Франция към нашето укрепване и обединението на Германия да остане искрено за дълго, [но] това убеждение не бива да служи като пречка за временно приемане, по причини от личен интерес, на подкрепа и насърчение от Наполеон III, основани на погрешни изчисления.

По отношение на Русия ние бяхме в същото положение, както по отношение на Англия, тъй като няхаме фундаментални разминавания в интересите с нито една от страните и бяхме обвързани от дългогодишно приятелство и с двете. От Англия едва ли можехме да очакваме нещо повече от платонична добронамереност, поучителни писма и статии във вестници. Помощта на царя, както демонстрира унгарската експедиция на император Николай, се простираше, при определени условия, отвъд доброжелателния неутралитет. Да бъде направено това заради нас беше немислимо, но нищо не ни пречеше да обмислим възможността, ако французите се опитат да се намесят в германския въпрос, император Александър поне да ни окаже дипломатическа подкрепа за отблъскване на тези опити.

* * *

Чувствата на този монарх, които оправдаваха моето предположение, вече бяха станали очевидни през 1870 г., когато неутрална и приятелска Англия, с всичките си симпатии, беше на страната на Франция. Следователно, според мен, имахме всички основания да подкрепим всяка проява на симпатия, която Александър II, за разлика от много от своите поданици и висши служители, изпитваше към нас, поне като предотврати, присъединяването на Русия към враждебния лагер. По това време беше невъзможно да се предвиди със сигурност дали този политически капитал на царското приятелство ще бъде използван на практика и ако е така, за колко време. Простият здрав разум ни подсказваше, че в никакъв случай не трябва да допускаме той да попадне в ръцете на нашите противници, които виждахме в поляците и симпатизиращите им руснаци, и вероятно във французите.

Австрия по това време беше заета изцяло със съперничеството с Прусия на германската арена, а за нея е по-лесно да се справи с полското движение, отколкото за нас или Русия, тъй като Католическата империя се е ползвала с много по-големи симпатии сред полските благородници и сред католическото духовенство, отколкото Прусия и Русия.

Винаги ще бъде трудно да се съгласуват австро-полските и руско-полските планове за побратимяване, но ходът на австрийската политика през 1863 г., в съюз със западните сили в полза на поляците, доказва, че Австрия няма да се страхува от руското съперничество в нововъзкръснатата Полша.

Три пъти, през април, юни и 12 август, заедно с Франция и Англия, тя предприема стъпки в полза на поляците в Санкт Петербург. Според австрийската нота от 18 юни, „Разгледахме условията, при които спокойствието и мирът могат да бъдат върнати в Кралство Полша, и стигнахме до формулирането на тези условия в следните шест точки, които представяме за разглеждане от кабинета в Санкт Петербург:

- 1) пълна и обща амнистия;
- 2) национално представителство, участващо в законодателството на страната и притежаващо средства за ефективен контрол;
- 3) назначаване на поляци на правителствени длъжности, така че да се създаде специална национална администрация, ползваща се с доверието на страната;

- 4) пълна и неограничена свобода на съвестта и премахване на всички ограничения в практикуването на католическата религия;
- 5) изключителното използване на полския език като официален език в администрацията, в съдебната система и в преподаването;
- 6) въвеждане на организирана и легализирана система за набиране на персонал.“

Предложението на Горчаков, Русия, Австрия и Прусия да се споразумеят за определяне на съдбата на своите полски поданици е отхвърлено от австрийското правителство, като се заявява, че „споразумението, установено между трите кабинета – Виена, Лондон и Париж, създава връзка между тях, от която Австрия сега не може да се освободи, за да проведе отделни преговори с Русия“.

Това беше ситуацията, когато император Александър, в лично писмо до Гащайн, уведоми Негово Величество за решението си да извади мечата си и поиска съюз от Прусия.

* * *

Военната конвенция, сключена в Санкт Петербург през февруари 1863 г. от генерал Густав фон Алвенслебен, имаше по-скоро дипломатическо, отколкото военно значение за пруската политика. Тя представлява победата, постигната в кабинета на руския цар от пруската политика над полската политика, представлявана от Горчаков, великия княз Константин, Велеполски и други влиятелни фигури. Така постигнатият резултат се основава на прякото решение на императора, противно на желанията на неговите министри.

Военнополитическото споразумение, което Русия сключи с германския противник на панславизма срещу полското „братско племе“, нанесе решителен удар върху намеренията на полскофилската партия в руския двор; в този смисъл споразумението, макар и доста незначително от военна гледна точка, изпълни повече от предназначението си.

В този момент нямаше нужда от наша военна помощ, руските войски бяха достатъчно силни и успехите на въстаниците съществуваша само в много фантастичните доклади, поръчвани от Париж, фабрикувани в Мисловице¹¹, съобщаващи през граница, за театър на военните действия или за Варшава и се появяваха първо в една-единствена берлинска брошура, а след това обикаляха европейския печат.

Конвенцията беше успешен шахматен ход, който реши изхода на играта, която антиполските монархистични и полскофилски панславистски влияния си съперничеха зад кулисите на руското правителство.

През същата 1863 г. император Александър в лично послание енергично се застъпва за пруско-руския съюз. Императорът е уморен от педантичното настояване както на западните сили, така и на австро-полските сили и решава да извади мечата си, за да се отърве от него. Апелирайки към приятелството и общите интереси с краля на Прусия, той го призовава за съвместни действия, според разширено разбиране на конвенция „Алвенслебен“ от февруари същата година.

За кралят е трудно да откаже на близък роднина и най-близък приятел и да се примири с решението да наложи на страната си, бедствията на голяма

¹¹ Град в Южна Полша, Горна Силезия, тогава е граничен град на Прусия. (б. пр.)

война, предвид опасностите за държавата и династията на опасностите, която тя ще донесе.

В доклада си, който писах няколко дни, избягвах да акцентирам върху онзи аспект на въпроса, който би имал значение за вътрешната ни политика, тъй като не бях на мнение, че война в съюз с Русия срещу Австрия и всички [други] противници, с които трябваше да се справим през 1866 г., ще ни доближила до изпълнението на националната ни задача.

Преодоляването на вътрешни трудности чрез война е често срещан метод, особено във френската политика. В Германия обаче този метод ще е ефективен само ако въпросната война е съобразена с националното развитие. Това изисква, тя да се води без руско участие, което общественото мнение все още неразумно осъжда. Германското единство трябваше да бъде постигнато без чужди влияния, чрез собствените национални сили.

Освен това, вътрешният конфликт, който почти доведе краля до абдикация при моето встъпване в длъжност, беше загубил голяма част от влиянието си върху решенията му, тъй като той намираше министри, готови открито и откровено да защитават политиката му. Оттогава нататък той се убеди, че в случай на революционен изблик, короната, ще се окаже по-силна: страхът на кралицата и министрите от новата епоха беше загубило своята сила. В същото време обаче не скрих в докладите си мнението си за военната мощ, която един германо-руски съюз ще притежава, особено в случай на първоначална атака.

* * *

Географското положение на трите велики източни сили е такова, че всяка от тях се оказва в стратегически неизгодно положение веднага щом бъде атакувана от другите две сили, дори ако неин съюзник в Западна Европа е Англия или Франция. Австрия е в особено неизгодна позиция, намирайки се изолирана пред една руско-германска атака. Русия е най-малко в неизгодна позиция срещу Австрия и Германия. Но и Русия може да бъде възпрепятствана в началото на войната от концентричното настъпление на двете германски сили към Буг.

За Австрия, в борбата ѝ срещу двете съседни империи, предвид географското ѝ положение и етнографската ѝ структура, обстоятелствата са особено неблагоприятни, защото френската помощ няма да пристигне навреме, за да възстанови равновесието. Ако Австрия бъде незабавно победена от германско-руската коалиция, ако вражеският съюз бъде разбит от умело договорен мир между тримата императори или дори бъде отслабена от поражението на Австрия, германско-руското превъзходство ще бъде решаващо. Териториалната структура на отделните сили, ако приемем, че командването и смелостта на големите армии са равни, е в основата на силата на германско-руската комбинация, ако тя е стабилна от самото начало. Всички изчисления и вяра в успеха във войната обаче са по своята същност несигурни и стават още по-несигурни, когато силата, на която се разчита, не е едно цяло, а се основава на съюзи.

Проектът за отговор, който изготвих, беше дори по-дълъг от писмото на император Александър II, и подчертаваше, че поради географските условия и френските претенции към Рейнската област, съвместната война със западните сили неизбежно ще се превърне във френско-пруска война; че пруско-руската

инициатива [за обявяване на] война ще влоши положението ни в Германия. Русия, бидейки отдалечена от театъра на военните действия, ще бъде по-малко засегната от войната, докато Прусия ще трябва да се тревожи за материалното снабдяване не само на собствените си, но и на руските войски. Тогава Русия ще се окаже в по-тежката позиция (доколкото си спомням, използвах точно този израз) и дори ако излезем победители, тя ще бъде в позиция да ни диктува, както на Виенския конгрес, и дори по-настоятелно, какви трябва да бъдат условията на нашия мир, точно както Австрия може да го направи през 1859 г. за условията ни за мир с Франция, ако тогава бяхме я подкрепили, във войната ѝ с Франция и Италия (Сардинското кралство).

Не помня точния текст на аргумента си, въпреки че го видях отново наскоро във връзка с изясняването на [въпроси, свързани с] руската политика и изпитах удоволствието, че тогава успях да подготвя такъв дълъг проект на писмо за царя със собствената си ръка, с напълно четлив почерк.

Въпреки че кралят не подчини този въпрос на германската национална гледна точка, както смятах, той все пак устоя на изкушението да сложи край в съюз с Русия, на арогантността на австрийската политика и на по-голямата част от Ландтага и тяхното презрение към пруската монархия. Ако беше приел предложението на Русия, предвид бързината на нашата мобилизация, силата на руската армия в Полша и тогавашната военна слабост на Австрия, щяхме да я победим, със или без подкрепата на Италия, с нейните тогавашни неудовлетворени стремежи и преди Франция да е успяла да окаже на Австрия каквато и да е значителна помощ.

Ако е имало някаква сигурност, че тази победа ще доведе до съюз между тримата императори и че Австрия ще бъде пощадена, тогава моята оценка на ситуацията може да се счита за погрешна. Въпреки това, предвид разминаването в интересите между Русия и Австрия на Изток, такава сигурност не е имало. Едва ли е вероятно, и освен това няма да е в съответствие с руската политика, една победоносна пруско-руска коалиция да се отнесе към Австрия дори със снизхождението, което Прусия прояви през 1866 г. в интерес на евентуално бъдещо сближаване.

Затова се опасявах, че в случай на наша победа, няма да се съгласим с Русия по въпроса за бъдещата съдба на Австрия и че Русия, дори в случай на по-нататъшен успех във войната с Франция, няма да иска да се откаже от поддържането на Прусия в положението на постоянно нуждаеща се от помощ сила на западната си граница; последното нещо, което можеше да очакваме, беше помощта на Русия в национална политика в духа на пруската хегемония.

Накратко, нямах достатъчно доверие в политиката на Горчаков, за да мога да разчитам на същата гаранция, която Александър I ни беше дал през 1813 г., докато във Виена въпросът не стигна до обсъждане на въпроси за бъдещето – какво да правим с Полша и Саксония, дали Германия трябва да има защита срещу френско нашествие, независимо от решенията на Русия, дали Страсбург трябва да бъде съюзническа крепост.

Трябваше да претегля толкова разнообразни съображения, за да стигна до заключение относно предложенията, които трябваше да отправя към краля, и да изготвя отговор. Не се съмнявам, че ще дойде време, когато нашите архиви

също ще бъдат достъпни за обществеността във връзка с тези събития – освен ако междувременно не се извърши [вече] предложеното унищожаване на документи, свидетелстващи за моята политическа дейност.

„Прусия се страхува.“ Променената телеграма. Войната с Франция. Услугата на Русия. Неблагодарността на Горчаков

На 2 юли 1870 г. испанското министерство решава да предостави на престолонаследника Леополд фон Хохенцолерн правото да се възкачи на трона. Този специфично испански въпрос, дава първия международен правен тласък на проблема, който по-късно ще доведе до войната.

Намирането на международен правен претекст за намесата на Франция в свободата на испанския кралски избор беше трудно. Още откакто Париж започна да търси повод за война с Прусия, умишлено търсен в името Хохенцолерн, въпреки че то не представляваше по-голяма заплаха за Франция от всяко друго германско име. Напротив, както Испания, така и Германия можеха дори да предположат, че поради личните и семейните си връзки принц Леополд ще бъде по-скоро *persona grata* [добре приета личност] в Париж, отколкото много други германски принцове.

Считах този въпрос за испански, а не за германско дело, въпреки, че щях да се радвам да видя как немското име Хохенцолерн оглави монархията в Испания. Не пропуснах да преценя от гледна точка на нашите интереси всички произтичащи от това последици, спазването на които е задължение на министъра на външните работи при всяко толкова важно събитие в друга държава.

В началото мислех по-малко за политическите, отколкото за икономическите предимства, които един испански крал от германски произход ще ни донесе. За Испания очаквах лично от принца и от неговите семейни връзки резултати, които ще насърчат умиротворяването и консолидацията, и нямаш причина да не желая това на испанците. Испания е една от малкото страни, които поради географското си положение и политическите си нужди нямат причина да водят антигерманска политика. Освен това, икономически, по отношение на производството, и потреблението, тя е много подходяща за широкото развитие на търговските отношения с Германия. [Наличието на] приятелски настроен към нас елемент в [състава на] испанското правителство е голямо предимство и нямаше причина, за германската политика, да го отхвърлим *a limine* [от прага, т.е. веднага], освен ако не се види съответна причина в страха ни от недоволството на Франция.

Ако Испания беше отново постигнала забележима сила в развитието си, което не се беше случвало отдавна, тогава фактите, свидетелстващи за приятелско отношение към испанската дипломатия, щяха да се окажат полезни в мирно време; но е невероятно, че с неизбежното избухване на френско-германска война, която рано или късно беше неизбежна, испанският крал, колкото и да го желаше, би бил в позиция да покаже германските си симпатии чрез нападение или военна демонстрация срещу Франция.

* * *

Френската интервенция първоначално се отнасяше до испанските, а не до пруските дела; манипулацията от страна на наполеоновата политика, чрез която те се стремяха да превърнат този въпрос в пруски, от гледна точка на международното право е незаконна и провокативна; това показва, че е настъпил моментът, в който Франция търси повод за скарване с нас и е готова да се възползва от всеки претекст, който ѝ се стори подходящ.

Считах френската намеса предимно за омаловажаване и следователно за обида към Испания и очаквах, че испанското чувство за чест ще се съпротивлява на подобно посегателство. Когато впоследствие нещата приеха такъв обрат, че Франция, в духа на посегателството си върху испанската независимост, започна да ни заплашва с война, в продължение на няколко дни очаквах, че обявяването на война от Испания срещу Франция ще последва обявяването на война от Франция срещу нас. Не очаквах, че толкова горда нация като испанците, с пушка при нозе, ще наблюдава спокойно отвъд Пиренеите как германците се борят със зъби и нокти с Франция за независимостта на Испания и за правото ѝ свободно да избира своя крал.

Първите, а след това и неоправдани, запитвания към нашето външно министерство от Франция за кандидатурата за испанския трон на 4 юли бяха посрещнати с уклончив отговор, че министерството не знае нищо по въпроса. Това беше вярно, доколкото въпросът за съгласието на принц Леополд за избора се разглеждаше от Негово Величество като чисто семеен въпрос, който не засягаше нито Прусия, нито Северногерманската конфедерация. Тук ставаше въпрос само за личната връзка на [върховния] главнокомандващ на армията с германски офицер и главата не на кралския пруски дом, а на семейство Хохенцолерн, с останалите носещи същото име.

Франция обаче търсеше претекст за война, който да няма национален германски оттенък, и се надяваше да намери такъв на династична основа в лицето на Хохенцолерните, които се бяха очертали като претендент за испанския трон. Преувеличената представа за военното превъзходство на Франция и подценяването на националния дух на Германия бяха, очевидно, основните причини, поради които приемливостта на този претекст за война не беше внимателно и компетентно обмислена. Германският национален подем, последвал обявяването на война от Франция, който подобно на порой помете всичко, което му се изпречи на пътя, дойде като изненада за френските политици.

С надеждата за превъзходство на френските оръжия, претекстът за война беше, наложен на Испания; вместо да обвинят Испания за уж антифренските кралски избори, те откриха недостатък, в германския принц, който не отказа да задоволи, по молба на испанците, нуждата им и да им осигури подходящ крал, приемайки, че той ще бъде *persona grata* в Париж, а в пруския крал, чието отношение към въпроса се ограничаваше до фамилното му име и факта, че е германец.

Френският кабинет се осмели да поиска обяснение от пруската политика за съгласието си за изборите, и то във форма, която френския печат превърна в открита заплаха, само това беше толкова неприемлив от международна гледна точка, че според мен ни лиши от възможността да отстъпим дори с един сантиметър. Обидният характер на френските претенции се утежняваше не само от

заплашителните атаки на френския печат, но и от парламентарните дебати и отношението на правителството на Грамон-Оливие към тези прояви. Изявлението на Грамон на заседанието на Законодателния корпус на 6 юли: „Не смятаме, че уважението към правата на съседен народ ни задължава да толерираме чужда сила, която поставя един от своите принцове на трона на Карл V... Това няма да се случи, сигурни сме в това... В противен случай бихме могли... да изпълним дълга си, без да проявим нито слабост, нито колебание.“

Само това изявление беше международен и официален [акт] на заплахата с ръка върху дръжката на меч. Фразата: „*La Prusse cane*“ [„Прусия се страхува“] беше публикувана като коментар на парламентарните дебати от голямо значение на 6 и 7 юли, че според мен всяка отстъпка вече стана несъвместима с нашата национална чест.

* * *

Реших да замина от Варзин за Емс на 12 юли, за да предложа на Негово Величество да свика Райхстага, за да обяви мобилизация. Докато минавах през Вусов, мойт приятел, възрастният пастор Мулерт, застава на вратата на енорийския дом и ме поздрави приятелски. Отговорих от откритата карета със знак от фехтовката, и той разбра, че ще се бием.

В Берлин, по време на вечеря, на която присъстваха Молтке и Роон, от парижкото посолство беше получена новина, че принц Хохенцолерн се е отказал от кандидатурата си, за да предотврати войната, с която Франция ни заплашваше.

Първата ми мисъл беше да подам оставка, тъй като след всички предишни обидни провокации видях в тази принудена отстъпка унижение на Германия, за което не исках да нося официална отговорност.

Чувството за обидена национална чест, произтичащо от принудителното отстъпление, беше толкова силно в мен, че вече бях решил да съобщя в Емс за оставката си. Мислех, че Франция ще приеме отказа на принца за напълно задоволителен успех, чувствайки, че заплахата от война е достатъчна, за да принуди Прусия да се оттегли, дори когато в международен план заплахата е обидна и подигравателна по своята форма, а претекстът за война, първият, който се е появил. Смятах също, че Северногерманската конфедерация също няма достатъчно увереност в собствените си сили, за да защити националната си чест и независимост срещу френските претенции.

Бях потиснат, защото не виждах как нарастващите загуби, от които се страхувах, за позицията ни като нация, ако покажем страхлива политика, ще могли да бъдат поправени, само ако не започнем несръчно да се впускаме в случайни конфликти и да ги създаваме изкуствено.

По онова време вече смятах войната за необходимост, която вече не можехме достойно да избягваме. [Затова] телеграфирах на хората си във Варзин да не си събират багажа и да не си тръгват, че ще се върна там след няколко дни. Сега обаче [започнах] да мисля, че мирът [няма да бъде нарушен]; но тъй като не исках да представлявам политика, която да е цената на мира, отказах пътуването до Емс и помолих граф Ойленбург да отиде там и да докладва мнението ми на Негово Величество.

Говорих в същия смисъл с военния министър фон Роон: преглътнахме шамара, който получихме от Франция, и с нашето послушание се поставихме в позиция, в която щяхме да бъдем подстрекателите, ако бяхме започнали война, което единствено може да отмие срама.

Положението стана непоносимо, дори само защото по време на престоя си в курорта Емс, кралят, под натиска от френски заплахи, приемаше френския посланик на аудиенция четири дни поред и излагаше себе си, монарха, на безсрамните манипулации на този чуждестранен агент, без да има компетентна помощ.

Кралят беше на 73 години и с миролюбив характер; освен това съпротивата му беше отслабена от влиянието на съпругата му, с нейната женска плахост и липса на национално чувство. Казаха ми, че кралица Августа, със сълзи на очи, умолявала съпруга си да предотврати войната, преди да замине от Емс за Берлин. Намирам тази история за напълно правдоподобна.

* * *

След като реших да подам оставка, въпреки упреците на Роон, поканих него и Молтке да вечерят с мен насаме и им изложих моите възгледи и намерения на масата. И двамата бяха унили и ме упрекнаха, че егоистично използвам предимството си пред тях, които не могат така лесно да подадат оставка. Бях на мнение, че не мога да жертвам честта си за политиката, [но] че те, професионалните войници, не са свободни в решенията си и следователно може да имат различно мнение от отговорния външен министър.

По време на разговора ни бях информиран, че се дешифрира шифрована депеша от Емс, подписана от тайния съветник Абекен. След като ми беше даден дешифрираният текст, който разкриваше, че Абекен е съставил и подписал телеграмата по молба на Негово Величество, я прочетох на гостите си, които бяха толкова потиснати от нея, че не посегнаха към храната и напитките.

След като преразгледах документа, стигнах до заключението, че Негово Величество ни е дал правомощия незабавно да информираме както нашите представители, така и печата за новото искане на френския посланик Бенедети и неговото отхвърляне.

Задах няколко въпроса на Молтке относно доверието му в състоянието на нашите армии и за времето, необходимо в случай на внезапна военна извънредна ситуация. Той отговори, че ако избухне война, не очаква никаква полза за нас от забавянето на началото ѝ; дори ако първоначално не сме достатъчно силни, за да защитим незабавно всичките си територии на левия бряг на Рейн от френско нашествие, въпреки това много скоро ще изпреварим Франция по военна готовност, но това предимство ще намалее с времето. Той смяташе, че незабавното избухване на войната е по-изгодно за нас от забавянето.

Всички тези съображения ме увериха, че войната може да бъде избегната само за сметка на нашата пруска чест и доверието на нацията в нея.

Убеден в това, аз се възползвах от кралското правомощие, съобщено ми от Абекен, за да оповестя публично съдържанието на неговата телеграма и, в присъствието на двамата ми гости, след като изтрих някои неща от текста, но без да добавя или променя нито една дума, ѝ дадох следната формулировка:

„След като новината за отказа на принц Хохенцолерн беше официално съобщена на Френското императорско правителство от испанското кралско правителство, френският посланик в Емс представи на Негово Кралско Величество допълнителното искане да му бъде разрешено да телеграфира до Париж, че Негово Величество Кралят се задължава никога повече да не дава съгласието си в бъдеще, ако Хоенцолерните се подновят кандидатурата си. След това Негово Величество Кралят отказа да приеме отново френския посланик и нареди на дежурния адютант да му предаде, че Негово Величество няма какво повече да съобщи на посланика.“

Когато прочетох съкратената версия на телеграмата на гостите си, Молтке отбеляза: „Това звучи съвсем различно; преди звучеше като сигнал за отстъпление, сега е бойна тръба в отговор на предизвикателство.“ Обясних: „Ако, в изпълнение на най-висшата заповед, незабавно съобща този текст, в който нищо не е променено или добавено в сравнение с телеграмата, на вестниците и по телеграфа до всички наши мисии, тогава преди полунощ той ще бъде известен в Париж и не само по съдържанието си, но и по начина си на разпространение ще създаде впечатлението, за развят червен парцал пред галския бик. Трябва да воюваме, ако не искаме да приемем ролята на победени без бой. Но успехът зависи от впечатленията, които причината за войната ще направи върху нас и върху другите; важно е ние да бъдем нападнатите, а галската арогантност и чувствителност ще ни помогнат в това, ако заявим с цялата европейска публичност, без да прибъгваме до рупора на Райхстага, че посрещаме очевидните заплахи на Франция без страх.“

Моите обяснения доведоха до радостна промяна в настроението на двамата генерали, чиято внезапност ме изуми. Те внезапно възвърнаха вкуса си към храната и питиетата и се развеселиха. Роон каза: „Старият бог е все още жив и няма да позволи да бъдем опозорени.“ Молтке се измъкна от обичайното си състояние на безразлична пасивност, обърна радостен поглед към тавана и, забравяйки характерната си сдържаност, се удари по гърдите и каза весело: „Ако наистина ми е писано да водя войските ни в тази кампания, тогава нека самият дявол вземе „старите ми кости“ веднага след това.“

Тогава той беше в по-лошо здраве, отколкото стана по-късно, и се съмняваше дали ще може да понесе трудностите и лишенията на кампанията.

* * *

Враждебността, която висшите военни кръгове имаха към мен, продължи през цялата френска кампания, въпреки че не се споделяше от Молтке или Роон, а от „полубоговете“, както тогава се наричаха висшите офицери от Генералния щаб. По време на кампанията моите служители и аз усещахме това в абсолютно всичко, чак до провизиите и квартирите. Вероятно щяха да стигнат и по-далеч, ако не беше помощта на граф Молтке с неизменната си учтивост. Роон, на бойното поле, не беше в състояние да ми помогне нито като приятел, нито като колега; напротив, в крайна сметка той беше принуден да разчита на мен, за да прокара гледната си точка по военните въпроси в кралския кръг.

Вече на път за Кьолн, случайно научих за план, приет в самото начало на войната, да ме изключат от военните съвещания. Можех да заключа това от разговор между генерал фон Подбилски и Роон, който неволно подслушах, тъй

като се провеждаше в съседното отделение, а преградата, която ни разделяше, не стигаше до върха. Първият силно изрази задоволството си, казвайки нещо от рода на: „Този път са взети мерки, за да се гарантира, че подобни неща няма да се случват отново.“ Споразумението, което можех да заключа от тези разговори, скоро стана практически осезаемо за мен: не само че не бях канен на военни съвещания, но и по правило всички военни дейности и планове се пазеха в тайна от мен.

Ако теорията, която Генералният щаб ми приложи и която те смятат за необходимо да включат във военната наука, може да се сведе до идеята, че министърът на външните работи ще получи отново думата само когато военното командване сметне за уместно да затвори Храма на Янус, то самата двуличност на Янус съдържа предупреждение към правителството на воюваща държава да насочи погледа си не само към бойното поле, а в други посоки. Задачата на военното командване е унищожаването на въоръжените сили на противника; целта на войната е постигането на мир при условия, съответстващи на политиката, водена от въпросната държава.

Определянето и ограничаването на целите, които трябва да бъдат постигнати чрез война, и предоставянето на подходящи съвети на монарха – всичко това, както по време на война, така и преди, остава политическа задача, чието разрешаване неизбежно влияе върху начина, по който се води войната. Пътятата и средствата винаги ще зависят от това, което се желае: дали постигнатият в крайна сметка резултат е по-голям или по-малък, дали се търсят или отказват анексии, дали се разглеждат обезпечения и за какъв период.

От още по-голямо значение в същото отношение е въпросът дали трети сили са склонни и по какви причини, да се притекат на помощ на врага, първо по дипломатически, а след това, дори с военни средства; какви възгледи имат поддръжниците на подобна намеса за постигане на целта си в чуждестранни дворове; как ще се групират партиите, ако се стигне до конференции или конгреси; и дали съществува опасност намесата на неутралните сили да доведе до нови войни.

За да се прецени кога е най-благоприятен момент за започване на мирни преговори, е необходимо познаване на европейската ситуация, което изобщо не е необходимо за военните среди, осъзнаване на което не са способни.

* * *

В Русия личните чувства на император Александър II, не само приятелското му отношение към вуйчо му, но и антипатията му към Франция, ни служеха като сигурна гаранция, чиято стойност е подкопана от франко-сиренската суета на княз Горчаков и съперничеството му с мен.

Затова беше щастлив късмет, че през 1870 г. ни се отдаде възможността да направим услуга не само на династията, но и на Руската империя, въз основа на политически неразумни и следователно трайно невъзможни разпоредби, които ограничаваха независимостта на Руската империя по нейното черноморско крайбрежие. Това бяха най-нещастните разпоредби на Парижкия договор: на стомилионен народ не можеше да бъде трайно забранено да упражнява естествените си права на суверенитет над собственото си крайбрежие.

Дългосрочно робство от вида, предоставено на чужди държави на руска територия, беше непоносимо унижение за велика сила. За нас обаче това беше средство за развитие на отношенията ни с Русия.

Княз Горчаков откликна неохотно на моята инициатива, когато започнах да го разпитвам в тази насока. Личната му неприязън беше по-силна от чувството му за дълг към Русия. Той не искаше никакви услуги от нас, а се стремеше към отчуждение от Германия и благодарност от Франция.

Трябваше да потърся помощта на тогавашния руски военен аташе граф Кутузов, който беше честен и винаги добронамерен към нас, за да гарантирам, че предложението ми ще има някакъв ефект в Санкт Петербург. Едва ли би било несправедливо спрямо княз Горчаков, ако кажа, въз основа на нашите отношения, които продължиха няколко десетилетия, че личното му съперничество с мен беше по-важно за него от интересите на Русия: суетата и завистта му към мен бяха по-силни от патриотизма му.

Болезнената суета на Горчаков се характеризира с някои забележки в разговорите с мен по време на престоя му в Берлин през май 1876 г. Говорейки за умората си и желанието си да се пенсионира, той каза: „Междувременно не мога да се явя пред Свети Петър на небето, без да председателствам поне най-незначителния конгрес в Европа.“

Затова го помолих да председателства тогавашната дипломатическа конференция, която обаче беше само от официален характер, и той се съгласи. В един спокоен момент, докато слушах дългата му реч като председател, написах с молив: *помпозен, помпо, помп, поп*.¹² Лорд Одо Ръсел, седнал до мен, след това грабна листчето хартия от мен и го задържа.

Друго изявление, направено по същото време, гласеше: „Ако подам оставка, не искам да угасна като угасваща свещ; искам да заляза като слънце.“ Предвид тези изявления, не е изненадващо, че той е беше недоволен от последната си роля на Берлинския конгрес от 1878 г. [който сложи край на Руско-турската война на Балканите], на който императорът назначи граф Шувалов, а не него, за главен пълномощник, така че само последният, а не Горчаков, разполага с гласа на Русия.

Горчаков успя да принуди императора да се съгласи с назначаването му за пълномощник на Конгреса, което постига благодарение на традиционната деликатност, с която в Русия се отнасят с изтъкнати държавници от най-висок ранг. Дори на Конгреса той се опитваше, доколкото е възможно, да защити популярността си, в духа на „Московские ведомости“, от това да бъде засегнат от отстъпките, направени от руснаците. Той избягваше да присъства на заседанията на Конгреса, когато са насрочени, оправдавайки се с болест, като същевременно се стараеше да бъде видим на прозореца на апартамента си на партера на „Унтер ден Линден“. Той уверяваше руското „общество“, че не е виновен за отстъпките които трябваше да направи Русия: недостоен егоизъм за сметка на страната си.

Нещо повече, дори след конгреса, мирът, сключен от Русия, остава един от най-изгодните, ако не и най-изгодният, от всички, които някога е сключвала след войните си с Турция. Непосредствените завоевания на Русия са в Мала

¹² Игра на думи, във френски *popotin* – седалище, задник. (б. пр.)

Азия: Батуми, Карс и т.н. Но ако Русия наистина се е смятала за заинтересована от освобождаването на балканските държави с гръцка (православна) вяра от турско господство, то и в това отношение резултатът е голям напредък за гръцкия (православния) християнски елемент и в още по-голяма степен за значително отслабване на турското господство. Политическата разлика между първоначалните, от времето на Игнатиев, условия на Санстефанския мир и резултатите от конгреса е незначителна, както се вижда от лекотата, с която Южна България се отдели и е присъедини към Северната. Но дори и това да не се беше случило, общите постижения на Русия след войната, дори в резултат на решенията на конгреса, остават по-блестящи от преди.

* * *

По време на Берлинския конгрес беше невъзможно да се предвиди развитието, което в крайна сметка разкрива, че като дава България на племенника на тогавашната руска императрица, принц Батенберг, Русия я поставя в ненадеждни ръце. Княз Батенберг е руският кандидат за България и предвид близкото му родство с императорския дом, можеше да се предположи, че тази връзка ще бъде дълготрайна и силна. Император Александър III отдава измяната на братовчед си на полския му произход; „полската майка“ [„Полская мать“] е първият му вик, когато е разочарован от поведението на братовчед си.

Възмущението на Русия от резултатите от Берлинския конгрес беше едно от онези явления, които се оказаха възможни в потушаването на истината и потискането на разума в условия, където външната политика, е толкова малко разбирана от народа, че руският печат, може да окаже толкова лесно своя натиск.

Влиянието на Горчаков в Русия, подтикнато от злобата и завистта към бившия му колега, германския имперски канцлер, и подкрепено от френските му съюзници и техните профренски поддръжници (Ванновски, Обручев), беше достатъчно силно, за да инсценира престорено възмущение в печата, воден от „Московские ведомости“, заради щетите, за които се твърди, че са нанесени на Русия на Берлинския конгрес от нелоялността на Германия.

В действителност на Берлинския конгрес не беше изразено нито едно руско желание, което Германия да не е успяла да осигури, понякога дори чрез енергични усилия да убеди британския министър-председател, въпреки болестта и състоянието му на легло.

Вместо да бъдат благодарни за това, те сметнаха за уместно руската политика да продължи, под ръководството на престарелия, но все още болезнено суетен княз Горчаков и московските вестници, да работи за по-нататъшното взаимно отчуждение на Русия и Германия, което е ненужно за интересите и двете големи съседни империи.

Ние по никакъв начин не си завиждаме и нямаме какво да спечелим един от друг, което би могло да ни бъде от полза. Единствените опасности за нашите отношения са личните чувства, като тези на Горчаков и тези на висшите офицери, оженили се за френкузойки (има предвид Обручев), или накрая, раздорите между монарсите, причинили Седемгодишната война от саркастичните забележки на Фридрих Велики, по адрес на руската императрица.

Следователно личните отношения между монарсите на двете страни са от голямо значение за мира между двете съседни империи, чието нарушаване

може да бъде причинено само от личните чувства на влиятелни държавници, а не от различаващи се интереси.

Образуването на Германската империя. Руските и френските интриги

Поемането на императорската титла от краля по време на разширяването на Северногерманския съюз беше политическа необходимост, защото представляваше елемент, призоваващ за единство и централизация; бях убеден, че консолидиращият натиск върху нашите правни институции трябва да бъде толкова по-траен, колкото повече пруският носител на този натиск избягваше опасната тенденция, така присъща на германското минало, да подчертава превъзходството на собствената си династия пред очите на другите династии.

Крал Вилхелм не беше съвсем чужд на тази склонност и съпротивата му да приеме титлата император беше свързана с необходимостта да осигури признание за превъзходството на родовата му пруска корона, а не за императорската титла. Той възприемаше императорската корона като съвременна длъжност, съчетана с отговорност, чийто авторитет беше оспорен от Фридрих Велики, защото потискаше Великия курфюрст. По време на един от ранните ни разговори той каза: „Каква полза би ми донесъл по-висок ранг?“ – на което аз небрежно отвърнах: „Ваше Величество, със сигурност не искате да останете винаги среден род „*das Praesidium*“ [президиумът; тук, в смисъл на първенство]. Изразът „президиум“ е абстрактен, докато думата „император“ притежава голяма центробежна сила.“

Дори и с престолонаследника, в началото, когато войната се развиваше благоприятно за нас, не винаги получавах положителен отклик на желанието си да възстановя императорската титла, което произтичаше не от пруска династична суета, а просто от вярата в нейната полезност за насърчаване на националното единство. Негово Кралско Височество беше заимствал от един от политическите фантазори, които слушаше с интерес, идеята, че наследството на „Римската“ империя, събудена от Карл Велики, е нещастieto на Германия – чужда, нездравословна идея за нацията. Колкото и исторически убедително да е това, гаранцията срещу подобни опасности, която съветниците на принца виждаха в титлата „крал“ на германците, беше също толкова непрактична. В настоящия момент нямаше опасност титлата император, която живее само в паметта на народа, да допринесе за това германските сили да станат чужди на собствените си интереси и да обслужват трансалпийските амбиции – до границите на Италия.

Желанието на принца, което той ми изрази, произтичаше от погрешно схващане, но ми се струваше напълно сериозно и делово и от мен се очакваше да се заема с изпълнението му. Моето възражение срещу съвместното съществуване на кралете на Бавария, Саксония и Вюртемберг с предложението крал на Германия или краля на германците доведе, за мое учудване, до по-нататъшното заключение, че гореспоменатите династии трябва да престанат да носят кралската титла и да се върнат към херцогската. Изразих убеждението си, че те

няма да се съгласят на това доброволно. Ако обаче се използва сила, това ще се запомни с векове и ще посее недоверие и омраза.

* * *

Възникна нова трудност при формулирането на императорската титла, тъй като Негово Величество желаше да бъде наричан, ако приеме титлата император – „император на Германия“. На този етап от преговорите бях подкрепен от престолонаследника, който отдавна се беше отказал от идеята си за крал на германците, и от великия херцог на Баден, въпреки че никой от двамата открито не противоречеше на стария ни монарх с гневната си съпротива към по-високия ранг. Престолонаследникът ми оказа пасивна подкрепа в присъствието на своя суверенен баща и само от време на време изразяваше мнението си накратко. Това обаче не засили борбената ми позиция спрямо краля, а по-скоро изостри раздразнението на императора. Защото кралят беше по-склонен да прави отстъпки на министъра, отколкото на сина си, съвестно помнейки конституционната клетва и отговорността на министъра. А гледаше на разногласията със сина си от гледна точка на *pater familias* [глава на семейството].

На последната среща на 17 януари 1871 г. кралят отхвърля титлата „германски император“ и заявява, че желае да бъде или император на Германия, или изобщо да не бъде император. Подчертах, че прилагателната форма „германски император“ и родителната форма „император на Германия“ се различават по език и време. В края на краищата те говорят за римски император, а не за император на Рим; царят нарича себе си не император на Русия, а руски или „всеруски“ (всероссийски) император.

Царят остро оспори последното, позовавайки се на докладите на руския си Калужки полк, винаги адресирани към „прускому“ (до пруския), което той беше превел неправилно. Той не повярва на моето уверение, че това е дателен падеж на прилагателното, и едва по-късно беше убеден от обичайния си авторитет по въпросите на руския език, Хофрат Шнайдер.

Освен това припомних, че при Фридрих Велики и Фридрих Вилхелм II талерите носеха надписа „*Borussorum rex*“ (Крал на борусите), а не „*Borussiae rex*“ (Крал на Борурия); че титлата „император на Германия“ съдържа претенция за териториален суверенитет над непруски територии, претенция, с която суверенните принцове нямаше да се съгласят; че в посланието на краля на Бавария се споменава: „упражняването на правата на първенство е свързано с притежаването на титлата германски император“; и накрая, че същата тази титла, по предложение на Федералния съвет, била включена в новата версия на член 11 от Конституцията.

[Срещата] премина към обсъждане на [разликата] между ранговете на императори и крале, ерцхерцоzi, велики херцоzi и пруски принцове. Моето твърдение, че на императорите по принцип не се предоставя никакво предимство пред кралете, беше посрещнато с недоверие, въпреки че успях да цитирам следния факт: Фридрих Вилхелм I, на една от срещите си с Карл VI, който въпреки това заемаше позицията на сюзерен по отношение на курфюрста на Бранденбург като пруски крал, предяви претенция за равенство и настоя за него, по-

ради което беше наредено да се построи павилион, в който монарсите едновременно влизаха от противоположните страни, за да се срещнат в средата на павилиона.

Изразеното съгласие на престолонаследника с моите аргументи допълнително разгневи стария суверен. Той удари с юмрук по масата и каза: „Дори и да е било така, сега аз заповядвам да бъде така. Ерцхерцозите и великите херцоzi винаги са имали предимство пред пруските принцове и така трябва да остане.“

С тези думи той се изправи, отиде до прозореца и обърна гръб на седящите на масата. Обсъждането на титлата не беше довело до ясно решение; все още беше възможно да се смята за оправдан да проведе церемония по провъзгласяването на императора, но кралят беше наредил тя да се нарича не „германски император“, а „император на Германия“.

Това положение ме подтикна на следващата сутрин, преди тържествата в Огледалната зала, да посетя Великия херцог на Баден като първи от присъстващите принцове, от когото се очакваше да говори след прочитането на прокламацията, и да го попитам как възнамерява да се обърне към новия император. Великият херцог отговори: „Като император на Германия, по заповед на Негово Величество.“

Сред аргументите, които изложих в подкрепа на идеята, че окончателната „hoch“ (най-висша титла) на императора не може да бъде провъзгласена в тази форма, най-убедителният беше, че резолюцията на Райхстага в Берлин вече е предопредила законно бъдещия текст на имперската конституция. Този аргумент се хареса на конституционните опасения на ерцхерцога и го принуди да посети отново краля. Съдържанието на разговора на великия херцог с краля ми остана неизвестно и затова останах напрегнат, докато прокламацията се четеше. Великият херцог разреши ситуацията, като провъзгласи „hoch“ не на „германския император“ или „император на Германия“, а на император Вилхелм.

Негово Величество ми беше толкова ядосан за това, че слизайки от княжеския подиум, ме подмина, без да ме погледне, въпреки че стоях сам на откритото пространство пред подиума, за да се ръкува с генералите, стоящи зад мен. Той остана в това настроение няколко дни, докато постепенно отношенията ни се върнаха към предишното си състояние.

* * *

Междувременно френските интриги, а заедно с тях и интригите на Горчаков срещу мен, продължаваха. Още повече, че императрицата беше назначила френския таен агент, Жерар, за свой личен секретар. А това беше изключително изгодно за френската политика и за позицията на френски посланик в Берлин, човек като Жерар да се движи в семейния кръг на императора.

Жерар беше умел във всичко, освен в снобизма си, не можеше да скрие суетата си там. Искаше да бъде възприеман като образец на последната парижка мода, твърде ексцентрична за Берлин, но този недостатък изобщо не му пречеше в двореца. Интересът му към екзотичната, и особено парижката, мода беше по-силен от простия му вкус.

В Санкт Петербург Горчаков, от завист към мен и от съпротивата, която оказах на претенциите му за всемогъщество, с готовност подкрепи французите.

В един поверителен разговор бях принуден да кажа на Горчаков: „Вие се отнасяте към нас не като към приятелска сила, а като към *domestique, qui ne monte pas assez vite, quand on a sommeil* [като слуга, който не се явява достатъчно бързо, когато е повикан]“.

Горчаков се възползва от силното си влияние посланика граф Редерн¹³ и шерже д'афера, който го замества, и предпочете да преговаря чрез нашата мисия в Санкт Петербург, като избягваше да дава инструкции на руския посланик в Берлин, за преговори с мен.

Считам за лъжа, както ми казаха руснаците, че това е направено, защото в бюджета на външния министър е била отпусната определена сума за телеграми и затова Горчаков е предпочитал да изпраща посланията си чрез нашия шерже д'афер за германска сметка, а не по руска. Въпреки че несъмнено беше стиснат, мотивите му бяха политически. Горчаков беше остроумен и блестящ оратор и обичаше да се хвали с това, особено пред акредитираните в Санкт Петербург чуждестранни дипломати. Той говореше еднакво красноречиво на френски и немски език и аз често, като посланик, а по-късно и като колега [на Горчаков], прекарвах часове, слушайки с удоволствие неговите поучителни речи. Той предпочиташе чуждестранните дипломати за публика, особено по-опитните млади шерже д'афери. Видният му пост на външния министър, към която те бяха акредитирани, допринасяше за впечатлението, което правеше ораторското му говорене.

Желанията на Горчаков достигнаха до мен по този канал във форма, наподобяваща „*Roma locuta est*“ [„Рим каза“]¹⁴. В лични писма директно до него изразих недоволството си от тази форма на делови отношения и тона на неговите изявления; помолих го вече да не ме смята за ученик на дипломатическото изкуство, както доброволно се смятах за такъв, докато бях в Санкт Петербург, а да има предвид, че има работа с колега, отговорен за политиката на своя император и великата империя.

Когато през 1875 г. поста на посланик в Санкт Петербург остана вакантен¹⁵ и един от секретарите на посолството изпълняваше функциите на временно управляващ, посланикът в Атина, г-н фон Радовиц, беше изпратен в Санкт Петербург „с извънредна мисия“, за да постави деловите отношения на равнопоставена основа, дори външно. Като решително се еманципира от властното влияние на Горчаков, той си навлича негово неодобрение до такава степен, че враждебността на руския кабинет към Радовиц, въпреки брака му с рускиня, продължава.

Горчаков претендираше за ролята на ангел на мира; може да се предположи, че разговорите му с граф Молтке и Радовиц, които по-късно бяха цити-

¹³ Хайнрих Александър фон Редерн, посланик на Прусия в Русия от 1863 до 1865 г. (б. пр.)

¹⁴ Изразът е „*Roma locuta est, causa finita est*“ (Рим каза, въпросът е приключен), т.е. заповеднически и безалтернативно. (б. пр.)

¹⁵ Поради травмата на германския посланик Принц Ройс-Кьостриц, който се лекува в Холандия. (б. пр.)

рани като доказателство за нашите военни намерения, бяха умело провокирани от него, за да представи ясно на Европа картина на Франция, заплашена от нас и защитена от Русия.¹⁶

* * *

Пристигайки в Берлин на 10 май 1875 г., Горчаков изпрати циркуляр, започващо с думите: „*Main-tenant* [сега] – тоест, под руски натиск – *la paix est assuree* [мирът е гарантиран]“, сякаш нещата преди са били различни. Един от негерманските монарси, уведомен за това съобщение, случайно ми показва текста.

Остро упрекнах княз Горчаков и казах, че не може да се нарече приятелско поведение внезапно да се хвърлиш върху раменете на доверчив и нищо неподзиращ приятел и да устроиш цирково представление за негова сметка; подобни инциденти между нас, водещите министри, са вредни както за монархиите, така и за държавите. Щом за него е толкова важно да бъде хвален в Париж, тогава няма нужда да разваляме отношенията си с Русия за тази цел; готов съм да му съдействам с удоволствие и да сека монети от пет франка в Берлин с надпис: „*Gortschakof protege la France*“ [„Горчаков защитава Франция“]. Бихме могли също така да устроим представление в германското посолство [в Париж] и да го представим [Горчаков] там пред френското общество, със същия надпис, като ангел-хранител, в бяла роба с крила, осветен от бенгалски огън.

Той беше смаяна от моите груби упреци, оспорвайки факти, които аз смятах за безспорно доказани, и неспособността му да прояви обичайната си самоувереност и красноречие. От това можех да заключа, че се съмнява в одобрението на поведението му от страна на своя господар император. Доказателствата бяха изчерпани, когато се оплаках със същата откровеност на император Александър от нечестното поведение на Горчаков. Императорът се съгласи по същество, но палейки цигара и смеейки се, се ограничи да ме посъветва да не приемам твърде сериозно тази „*vanite senile*“ [„старческа суета“]. Неодобрението, изразено с тези думи, обаче никога не беше изразено в достатъчна автентична форма, за да опровергае легендата за предполагаемото ни намерение да нападнем Франция през 1875 г.

Както тогава, така и по-късно, бях толкова далеч от подобно намерение, че бих предпочел да подам оставка, отколкото да допринеса за война, чиято единствена цел е да попречи на Франция да си поеме дъх и да събере сили. Според мен такава война не би довела до трайно състояние на стабилност в Европа, а по-скоро би могла да провокира солидарност между Русия, Австрия и Англия в недоверие, а може би дори в активно противопоставяне, срещу младата, неконсолидирана империя, като по този начин я тласне по пътя на непрестанни войни и поддържане на престиж, довели до падането на Първата и Втората френски империи.

¹⁶ Тук Бисмарк спестява истината за мисията на Радовиц, която се проваля поради профренските уклони на царя и Горчаков и изобищо поради глупавата им двучина политика, която продължена от техните наследници, доведе до катастрофата през 1914 г. Целта е ясно договаряне на принципа „Ние ви подкрепяме за вашите интереси на Изток, в замяна на вашата подкрепа за нашите интереси на Запад“. Въпросът е най-подробно разгледан от Улрих Лапенкюпер в труда му „Мисията на Радовиц в Петербург“. (б. пр)

Европа щеше да възприеме поведението ни като злоупотреба с придобитата власт и ръката на всички (включително центробежните сили в самата империя) щеше да се вдигне срещу Германия или щеше да остане на нож. Именно мирният характер на германската политика, след изумително доказателство за военната мощ на нацията, допринесе значително за помирението на чуждестранни сили и вътрешни противници, по-рано от очакваното, за развитието на новата германска сила, поне до степен „*tolerari posse*“ [„поносимо“], и за да ги накара да гледат на развитието и укрепването на империята отчасти благосклонно, а отчасти [да разглеждат Германия] като временно приемлив пазител на европейския мир.¹⁷

Струваше ни се много странно¹⁸, че макар да говори пренебрежително за водещия си министър, руският император въпреки това остави целия апарат на министерството на външните работи в неговите ръце, като му позволяваше да упражнява влияние върху дипломатическите мисии, от което Горчаков ефективно се възползва. Въпреки ясното разбиране на императора за околните пътища, които министърът му е поел по лични причини, той не прегледаше стриктно черновите на ръкописните писма на Горчаков до император Вилхелм. Такъв преглед би бил необходим, за да се избегне впечатлението, че доброжелателното отношение на император Александър е отстъпило място на претенциозните и опасни нагласи на Горчаков.

Император Александър имаше елегантен и четлив почерк, самият процес на писане не го притесняваше, но въпреки че много дългите и подробни писма от суверен до суверен, като правило, бяха изцяло написани собственоръчно от императора, въпреки това, съдейки по стила и съдържанието им, можех да предположа, че е имало чернова, съставена от Горчаков, точно както ръкописните отговори на моя суверен бяха съставени от мен.

По този начин, въпреки че ръкописната кореспонденция, в която двамата монарси разглеждат най-важните политически въпроси с решителен авторитет, не е подкрепена от втория подпис на министъра като конституционна гаранция, тя е подложена на корекции от министъра, при условие че авторът на писмото се е придържал стриктно към черновата. Авторът на черновата обаче не е могъл да бъде сигурен в това, тъй като окончателното писмо, не се дава на министъра за прочит, а му предава запечатано за изпращане.

Тайното споразумение на Русия с Австрия. Берлинският конгрес. Руснаците ни заплашват

През есента на 1876 г. получих шифрована телеграма от Ливадия във Варзин от нашия военен аташе генерал Вердер, в която той, по указание на император Александър, иска информация дали ще останем неутрални, ако Русия

¹⁷ Бисмарк спестява истината, че е бил готов за превантивна война срещу Франция, опасявайки се от войнствената политика на френския президент Макмахон. Руското противопоставяне го спира. Но така Русия пречи на собствените си интереси от глупавото титеславие на Александър II и Горчаков. (б. пр.)

¹⁸ Не е странно, Александър II е нерешителен, колеблив и податлив на влияние монарх, който няма никакви ясни цели, затова държи Горчаков, защото му е удобен. (б. пр.)

влезе във войната с Австрия. В отговор на тази телеграма трябваше да взема предвид, че шифърът на Вердер няма да остане недостъпен за императорския дворец; знаех от опит, че дори в сградата на нашата мисия в Санкт Петербург тайната на шифъра може да се запази не чрез гениално изработена ключалка, а само чрез честа му смяна. Бях сигурен, че не мога да телеграфирам нищо до Ливадия, което да не достигне до императора.

Самият факт, че подобен въпрос може да бъде зададен по този начин, вече е нарушение на официалната традиция. Когато един кабинет желае да се обърне към друг с въпрос от този род, правилният метод е поверително устно запитване чрез неговия посланик или по време на лична среща между монарсите.

Склонността на Горчаков да отправя телеграфните си запитвания към нас не чрез руския представител в Берлин, а чрез германския в Санкт Петербург, ме принуди да посочвам на нашите дипломати в Санкт Петербург, по-често отколкото в други дворове, че тяхната задача не е да ни представят исканията на руския кабинет, а да представят нашите желания за Русия. Изкушението на дипломата да запази позицията си в службата и обществото, като служи на правителството, към което е акредитиран, е голямо; още по-опасно е, ако външен министър успее да убеди нашия агент в желанията си, преди последният да знае всички причини, поради които изпълнението или дори представянето на тези желания е ненавременно за неговото правителство.

Но беше в разред на всички правила, дори руските, германският военен аташе при руския двор, по заповед на руския император, да ни представи политически въпрос от голямо значение в категорична телеграма, особено по време на моето отсъствие от Берлин. Не можех да променя стария, изключително неудобен обичай, според който нашите военни аташета в Санкт Петербург изпращаха своите доклади не чрез министерството на външните работи като всички останали, а директно с ръкописно писмо до Негово Величество. Този обичай възникна, защото Фридрих Вилхелм III беше създал особено близки отношения с императора за първия военен аташе в Санкт Петербург, бившия комендант на Колберг, Лукад. Военният аташе, разбира се, докладваше в такива писма всичко, което руският император му казваше за политиката в обичайните откровени отношения на дворцовия живот, и това често беше много повече, отколкото Горчаков беше казал на нашия посланик.

„Пруският адютант“, както го наричаха в двора, се виждаше с императора почти всеки ден, със сигурност много по-често от Горчаков. Императорът разговаряше с него не само за военни въпроси, а посланията, които изпращаше до нашия монарх, не се ограничаваха само до семейни. Съдържанието на дипломатическите преговори между двата кабинета често се представяше по-подробно в докладите на военния аташе, отколкото в докладите на официално акредитираните посланици. Но тъй като император Вилхелм никога не пропускаше да ми предаде, дори със закъснение, кореспонденцията си с военния аташе в Санкт Петербург и никога не вземаше политически решения без официална консултация, неудобствата от тези директни комуникации се ограничаваха до забавянето на информацията и известията, съдържащи се в тези лични доклади.

Така, когато император Александър, без съмнение по съвет на княз Горчаков, използва Вердер като посредник, за да ни предложи такъв важен въпрос, това беше отвъд границите на установения делови обичай. След това Горчаков се опита да докаже на своя император, че моята преданост към него и симпатиите ми към Русия са неискрени или просто „платонични“; той се опита да разклати доверието му в мен, което с течение на времето успя да постигне.

* * *

Преди да отговоря по същество на запитването на Вердер, се опитах да го избегна, позовавайки се на невъзможността да се разреши подобен въпрос без най-висшата инстанция. Когато бях притиснат отново, препоръчах въпросът да бъде отнесен официално и поверително, до министерството на външните работи чрез руския посланик в Берлин.

Междувременно, многократните запитвания, които получавах по телеграфа чрез Вердер, ме откъснаха от уклончивите отговори. Междувременно помолих Негово Величество да призове г-н Вердер, който беше използван дипломатически в Ливадия и който не беше в състояние да се съпротивлява, в императорската резиденция и да му забрани да приема политически назначения, тъй като този въпрос трябва да се решава чрез руската, а не германската дипломатическа служба.

Императорът не се съгласи с молбата ми и тъй като император Александър, въз основа на личните ни взаимоотношения, най-накрая поиска да изразя собственото си мнение чрез руското посолство в Берлин, аз вече не можех да избягвам този недискретен въпрос.

Помолих посланик фон Швайниц, чийто отпуск изтичаше, да ме посети във Варзин, преди да се върне в Санкт Петербург, за да получи инструкциите ми.

От 11 до 13 октомври Швайниц беше мой гост. Наредих му да пътува възможно най-бързо през Санкт Петербург до резиденцията на император Александър в Ливадия. Същността на моите инструкции към фон Швайниц беше, че първата ни нужда е да запазим приятелството между великите монархии, които биха загубили повече от една революция, отколкото биха спечелили от война помежду си.

Ако, за наша мъка, мирът между Русия и Австрия е невъзможен, тогава, бихме могли да позволим на нашите приятели да губят и печелят битки един срещу друг, но не можем да позволим на някоя от тях да понесе такива тежки щети и вреди, че позицията ѝ на независима и значима велика сила в Европа да бъде застрашена.

Тази наша декларация, която Горчаков настояваше своя суверен да ни изтръгне с яснота, която не оставяше място за съмнение, за да му докаже платоничния характер на нашата любов, имаше за последица, че руската буря, премина от Източна Галиция към Балканите, и Русия, след като прекъсна преговорите с нас, влезе в преговори с Австрия, настоявайки те да се пазят в тайна от нас.

Доколкото си спомням, преговорите първоначално са проведени в Пеща в духа на Райхщатското споразумение¹⁹, където императорите Александър и Франц Йосиф се срещат на 8 юли 1876 г. Въз основа на тази конвенция, а не на Берлинския конгрес, Австрия придобива право над Босна и Херцеговина; а руснаците получават гаранция за неутралитет на Австрия по време на войната им с турците.

* * *

Фактът, че съгласно Райхщатското споразумение руският кабинет се е съгласил австрийците да придобият Босна в замяна на неутралитета си, предполага, че Санкт Петербург се е надявал, че България, след като се е отделила от Турция, ще остане трайно зависима от Русия. Тези изчисления нямаше да се осъществят, дори ако условията на Санстефанския мир бяха изцяло изпълнени. За да избегнат отговорността пред собствения си народ за тази грешка, те се опитаха и с успех, да обвинят германската политика и „нелоялността“ на своя германски приятел за неблагоприятния изход от войната.

Това беше една от онези нечестни измислици; ние никога не обещавахме нищо друго освен доброжелателен неутралитет. Честността на нашите намерения е очевидна от факта, че искането на Русия, Райхщатското споразумение да се пази в тайна от нас, не разклати доверието и доброжелателността ни към Русия; напротив, ние с готовност откликнахме на изричното желание на граф Пьотър Шувалов да свикаме конгреса в Берлин.

Желанието на руското правителство да сключи мир с Турция със съдействието на конгреса показва, че Русия, пропусна подходящия момент да окупира Константинопол, не се чувства достатъчно силна във военно отношение, за да ескалира конфликта с Англия и Австрия. Княз Горчаков несъмнено споделя отговорността за провалите на руската политика с по-младите си и по-енергични поддръжници, но самият той не е свободен от отговорност.

Силата на позицията на Горчаков пред императора предвид руските традиции, е очевидна от факта, че противно на добре познатите желания на своя суверен, той участва в Берлинския конгрес като представител на Русия.

Когато, позовавайки се на титлите си на канцлер и министър на външните работи, той заема мястото си на конгреса, възникна особена ситуация: канцлерът, който е и началника и посланик Шувалов, негов подчинен, присъстват заедно, но посланикът, а не канцлерът, е натоварен с руското пълномощничество.²⁰

¹⁹ Хронологията е обратна, първо е срещата в Райхщат в 1876 г. по време на сръбско-турската война, а конвенцията от Будапеща е сключена непосредствено преди руско-турската война в 1877 г. (б. пр.)

²⁰ Бисмарк е неточен, Горчаков автоматично става пръв пълномощник, по силата на ранга си, но Шувалов изнася тежестта на конгреса, а канцлера бяга от отговорност, като умишлено се преструва на болен и отсъства от всички най-важни заседания по българския въпрос, и интригантства зад гърба на Шувалов, като успява да настрои императора срещу него, сваляйки отговорността от себе си. За Александър II това също е добре, защото той е главният виновник за руския провал, но не иска да си го признае. (б. пр.)

Това може да бъде документирано само в руските архиви (но едва ли там ще се намерят доказателства), но по мои наблюдения, точно това е положението; то показва, че дори в правителство с такова единно и абсолютно ръководство като руското, единството на политическите действия не е осигурено.²¹

Такова единство съществува в по-голяма степен в Англия, където водещият министър и докладите, които той получава, са обект на публична критика²², докато в Русия само управляващият император е способен, доколкото му е известно и е способен, да прецени кой от неговите информатори грешил или го заблуждава и от кого научава истината.

Не твърдя, че текущите въпроси на министерството на външните работи се решават по-интелигентно в Лондон, отколкото в Санкт Петербург, но е по-малко вероятно английското правителство, отколкото руското, да се окаже принудено да прибегне до неискреност, за да прикрие грешките на своите подчинени. Може да се каже, че царят е по-лесен за заблуждаване, отколкото парламента.

* * *

В Санкт Петербург, по време на дипломатическите преговори за изпълнение на решенията на Берлинския конгрес, те очаквах от нас, без повече приказки и особено без предварително споразумение между Берлин и Санкт Петербург, да подкрепим и насърчим всяка руска позиция срещу австро-английската. Когато за първи път ясно заявих това и накрая поисках руските желания да бъдат конфиденциално, но ясно изразени и обсъдени, те ми отказаха. Бях с впечатлението, че княз Горчаков очаква от мен, подобно на дама, очакваща своя обожател, да отгатна руските желания и да ги представявам, без Русия сама да ги изразява и така да поема отговорност.

Дори в случаите, когато вярвах, че сме уверени в интересите и намеренията на Русия и смятах, че можем доброволно да предоставим на руската политика доказателство за нашето приятелство, без да правим компромис със собствените си интереси, вместо очакваната благодарност, сме били посрещнати с мрънкащо недоволство, сякаш сме действали погрешно, в грешната посока, а не както е очаквал нашият руски приятел. Резултатът не беше по-добър дори когато безпрекословно сме действали в съответствие с неговите желания.

Цялото това поведение беше умишлен акт на непочтеност не само към нас, но и към император Александър, пред когото искаха да представят германската политика като нечестна и ненадеждна. „Вашето приятелство е твърде платонично“, укорително каза императрица Мария [Александровна] на един от нашите дипломати.

Вярно е, че приятелството на кабинета на една велика сила с другите винаги остава до известна степен платонично, защото никоя велика сила не може

²¹ Точно това е проблемът на Русия, че тя на практика няма правителство. Всички министри се избират от царя и отговарят индивидуално пред него. Няма министър-председател, те не са екип и не носят групова отговорност, нито пък отговарят пред избран орган като парламент, какъвто няма. Затова абсолютизмът създава пълен хаос в управлението на империята и всичко зависи от настроението на царя. (б. пр.)

²² Дори и тук един майстор лъжец и двуличен министър като Едуард Грей успява да избегне всякакъв контрол на действията си както в парламента, така и в кабинета, така че е конституционната монархия не дава 100% гаранция за контрол. (б. пр.)

да се постави изцяло в услуга на друга. Тя трябва постоянно да обмисля не само настоящите, но и бъдещите си отношения с другите сили и, ако е възможно, да избягва постоянна, фундаментална враждебност с която и да е от тях. Това важи особено за Германия, с нейното централно положение, изложена на нападения от три страни.

Грешките в политиката на кабинетите на великите сили не се наказват веднага нито в Санкт Петербург, нито в Берлин, но никога не остават безобидни. Историческата логика е дори по-строга в своя контрол от нашите сметни палати.

При прилагането на решенията на Конгреса, Русия очакваше и изискваше на Изток, при местни преговори по тези въпроси, германските представители винаги да застават на руска страна в случай на разногласия между гледните точки на руснаците и представителите на други сили. Вярно е, че по някои въпроси съдържанието на решението беше безразлично за нас; ние само честното трябваше да тълкуваме резолюциите, за да не нарушаваме отношенията си с други велики сили чрез предубедено поведение по местни въпроси, които не засягат германските интереси.

Суровият и язвителният тон на целия руски печат и подбуждането на руските народни настроения срещу нас, с разрешението на цензурата, ни показаха, че разумът изисква да не губим симпатиите на онези чужди сили, освен Русия, на които все още можехме да разчитаме.

В тази ситуация беше получено ръкописно писмо от император Александър, който въпреки цялото си уважение към своя възрастен приятел и вуйчо, във формата, приета от международното право, изрично заплаши с война на две места, приблизително по следния начин: „Ако продължаваме да отказваме да адаптираме германските интереси към руските, мирът между нас не може да продължи.“ Тази идея е повторена два пъти с остри и недвусмислени думи.

От писмото видях, че княз Горчаков също е участвал в съставянето му. На 6 септември 1879 г., в интервю с Луи Пейрамон, кореспондент на орлеанския вестник „Солей“, той прави демонстративно обяснение в любов към Франция. Впоследствие два факта потвърждават моето предположение. През октомври една берлинска светска дама, отседнала в „Хотел дьо л'Европа“ в Баден-Баден, до стаята на княз Горчаков, го чува да казва: „J'aurais voulu faire la guerre, mais la France ad'autres Intentions.“ [„Иска ми се да воюваме, но Франция има други намерения.“]

А на 1 ноември парижкият кореспондент на „Таймс“ пише, че преди срещата в Александрово царят е писал на император Вилхелм и се е оплакал от поведението на Германия. И е използвал следната фраза: „Канцлерът на Ваше Величество е забравил обещанията от 1870 г.“

Предвид позицията на руския печат, нарастващото външно напрежение на широки слоеве от населението и съсредоточаването на войски непосредствено по пруската граница, щеше да бъде лекомислено да подценяваме сериозността на ситуацията и заплахата на императора към неговия преди това уважаван приятел. Пътуването до Александрово, предприето от император Вилхелм по съвет на

фелдмаршал фон Мантойфел на 3 септември 1879 г., за да даде лично успокояващ отговор на писмените заплахи на племенника си, противоречеше на моите виждания и разбирането ми за това, което се изискваше.

* * *

През втората половина на 70-те години на XIX век засиленият акцент върху приятелството с Русия без Австрия, беше противопоставен на съображенията, които се противопоставяха на опита за разрешаване на сложните трудности от 1863 г. за съюза с Русия. Не знам до каква степен граф Пьотър Шувалов е бил упълномощен да обсъжда въпроса за германо-руския съюз преди избухването войната на Балканите и по време на конгреса; той беше акредитиран не в Берлин, а в Лондон. Но личните му отношения с мен му позволяваха да обсъждаме всички възможности съвсем откровено, както по време на пътуванията си през Берлин, така и по време на конгреса.

В началото на февруари 1877 г. получих дълго писмо от него от Лондон; тук цитирам моя отговор и последвалото писмо на граф Шувалов.

Берлин, 15 февруари 1877 г.

Уважаеми графе!

Благодаря Ви за милите пожелания, които благоволихте да ми пишете. Благодарен съм на граф Мюнстер, че така уместно е интерпретирал отношенията между нас след първата ни среща; връзката между нас ще продължи по-дълго от политическите отношения, които ни събраха днес. След като служебните ми задължения приключат, споменът за разговорите ни с Вас ме карат най-много да съжалявам за това, което съм загубил.

Каквото и да е политическото бъдеще на нашите две страни, ролята, която изиграх в тяхното историческо минало, ми дава удовлетворение да си спомня, че по въпроса за съюз между тях винаги съм бил съгласен с държавника, който беше най-приятелски настроен от моите политически приятели. Докато оставам на поста си, ще остана верен на традициите, които ме ръководят от 25 години и които съвпадат с мислите, изразени във Вашето писмо за услугите, които Русия и Германия могат да си окажат една на друга, услуги, които те си оказват повече от сто години, без да се накърняват специалните интереси на която и да е от страните.

Два европейски съседа, които в продължение на повече от сто години никога не са изпитвали и най-малкото желание да станат врагове, трябва само от това обстоятелство да заключат, че интересите им не са в противоречие. Това е убеждението, което ме ръководеше през 1848, 1854, 1863 г. и в сегашната ситуация, и което успях да внуша на огромното мнозинство от моите сънародници. Разрушаването на създаденото може да изисква по-малко усилия, отколкото са били положени за създаването му, особено ако моите наследници не поддържат, толкова последователно, колкото аз, отношения, които са им непознати и чието запазване понякога изисква жертване на гордост и подчиняване на чувството на негодувание на интересите на техния суверен и на тяхната страна.

Имам известен опит в тази област, но не обръщам внимание на дребните шепи, които моят стар петербургски приятел и покровител [Горчаков] ми пуска, нито на неговия, или на Орлов, „флирт“ с Париж. Опитен човек като

мен няма да се подведе от фалшиви тревоги. Но дали това ще е случаят с канцлерите, които ще ме наследят, на които не мога да завещая самообладанието и опита си?

Може би те ще бъдат по-лесно подведени в политическите си преценки чрез официални вестници, нелюбезните разговори или частните писма.

Германски министър, който подозира възможността за коалиция, основана на реванша, може, страхувайки се от изолация, да се опита да се предпази от това, като влезе във връзка, която е неуспешна и дори фатална, но която по-късно ще бъде трудно да се разруши.

Съюзът на двете империи съдържа такава сила и [гаранция] за сигурност, и ме безпокои дори мисълта, че той някога може да е застрашен без най-малкото политическо оправдание, само по волята на някой държавник, който обича разнообразието или смята, че френският език е по-приятен от немския.

По този въпрос съм готов да се съглася, без обаче да подчинявам политиката на моята страна на това съображение. Докато аз съм начело на нашите [държавни] дела, ще ви е трудно да се отървете от съюза си с нас. Но това няма да продължи дълго. Здравето ми бързо се влошава. Ще се опитам да издържа на натиска в Райхстага, чието заседание започва след няколко дни и не може да продължи повече от няколко седмици. Веднага след закриването му ще замина на балнеолечение и няма да се върна към работата. Имам медицинско свидетелство, че съм „untauglich“ [„негоден“] – това е техническият термин за правото ми да настоявам за оставка и това само потвърждава тъжната истина.

Ако Господ ми позволи да се насладя на няколко години мир в личния си живот, тогава Ви моля, драги графе, да ми позволите да продължа да поддържам с Вас добрите приятелски отношения, които успях да установя чрез служебната си дейност, а междувременно Ви моля да приемете моята искрена преданост към Вас.

ваш Бисмарк.

PS „Извинявам се за закъснението с отговора си. През последните две седмици изпитвам големи трудности при писането на ръка, нещо като крампа, която все още ми пречи, както ще видите от почерка ми. Не исках обаче да прибягвам до чужда помощ, за да ви пиша.“

* * *

Лондон, 25 февруари 1877 г.

Скъпи принце!

Бях изключително дълбоко трогнат от милото Ви писмо - само че, наистина, изпитвам разкаяние при мисълта за усилията, които Ви е струвало да го напишете, и за ценното време, което отделихте за него!

Това писмо ще остане един от най-хубавите спомени от моята политическа дейност и ще го завеща на сина си.

Поради едногодишното ми отсъствие от Берлин и Санкт Петербург, бях обзет от съмнение. Мислех, че това, което съществуваше, вече не съществува. Вие ме убеждавате в обратното. Радвам се за това като руснак, радвам се от все сърце.

Ако не бях срещнал във Ваше лице, драги принце, човек, който е постоянен в политиката си и в доброжелателността си към приятелите си, тогава щях

веднага да продам руските си акции, точно както Вие искахте да направите преди три години, защото имахте твърде високо мнение за мен.

Преписах няколко откъса от писмото Ви и ги изпратих на моя император. Знам, че ще ги прочете с удоволствие. Всеки път, когато е бил в пряк контакт с Вас, това е давало добри и полезни резултати; а за императора четенето на това, което пишете, на човека, когото наречете свой приятел, е равносилно на пряк контакт с Вас.

Няма нужда да добавям, че съм пропуснал всичко, свързано с Горчаков, тъй като сметнах намеците ви за него за доказателство за доверие в моята скромност.

Колкото и зле да съм информиран (и не без основание) за това какво искат в Санкт Петербург, забавянето и разоръжаването все още ми се струват вероятни.

Мир със Сърбия и Черна гора, казват те, ще бъде сключен. Великият везир е изпратил писма до Деказ и Дерби, в които е заявил, че султанът обещава доброволно да приложи всички реформи, изисквани от конгреса. Европа ще поиска да дадем време на Турция [за това]. Може ли такъв момент да се счита за благоприятен за обявяване на война и по-нататъшна загуба на благоразположението на Европа?

Личните ми дела спешно изискват присъствието ми в Русия. Веднага щом вземем някакво решение, планирам да си взема кратък отпуск. Надявам се, скъпи принце, че ще ми позволите да се видя с вас, когато минавам през Берлин — много желая това.

Извинете за дългото писмо, но поне не изисква нито една дума отговор от ваша страна.

Приемете, скъпи принце, най-сърдечната ми благодарност за Вашата доброта и за писмото Ви, към което имам само едно възражение: начинът, по който, за съжаление, говорите за здравето си. Уверен съм, че Господ ще Ви подкрепи, тъй като Той защитава всичко, което е от полза за милиони хора и за запазването на значителни и обширни интереси.

Бъди уверен, скъпи принце, че винаги ще намерите в мен нещо повече от почитател, каквито имате много и без мен, накратко: човек, който е искрено привързан към Вас и е предан с цялото си сърце.

Шувалов“.

* * *

Още преди конгреса граф Шувалов беше повдигнал директно въпроса за руско-германски отбранителен и нападателен съюз. Бях обсъдил открито с него трудностите и перспективите на такъв съюз за нас и най-вече избора между Австрия и Русия, в случай че тройният съюз на източните сили се окаже нестабилен. По време на разговора ни той небрежно отбеляза: „Вие имате кошмар от коалиции“, на което аз отговорих „по необходимост“. Той смяташе силния, непоклатим съюз с Русия за най-сигурното средство, тъй като без тази сила в коалицията на нашите противници всяка комбинация, заплашваща съществуването ни, би била невъзможна.

Съгласих се с това, но изразих опасението си, че ако германската политика ограничи възможностите си само до съюз с Русия и в съответствие с руските

желания, откаже други държави, това ще доведе до неравностойно положение спрямо Русия, тъй като географското положение и автократичното управление на Русия дават възможност тя по-лесно да откаже съюза, отколкото ние можем да направим, и тъй като запазването на старата традиция на пруско-руския съюз винаги зависи само от един човек, т.е. от личните симпатии на управляващия в момента руски император.

Нашите отношения с Русия се основават преди всичко на личните връзки между двамата монарси, на правилното развитие на тези отношения чрез умението на двора и дипломацията, както и на манталитета на представителите на двете сили. Виждали сме случаи, в които въпреки доста неефективните пруски пратеници в Санкт Петербург, отношенията са оставали близки благодарение на умението на военни аташета като генерали фон Раух и граф Мюнстер, въпреки че и двете страни са имали основания за недоволство. Видяхме също как такива избухливи и раздразнителни руски представители като Будберг и Убри, чрез поведението си в Берлин и докладите си, когато са били лично недоволни, са създавали впечатления, които могат да окажат опасно въздействие върху отношенията между двата народа, съставляващи 150 милиона души.

Спомням си, когато бях посланик в Санкт Петербург, княз Горчаков, на чието пълно доверие се радвах по онова време, ми даваше неотворените депешки от Берлин да ги чета, докато го чаках, преди дори самият той да ги е прегледал. Понякога се учудвах, когато виждах от тези депешки злобата, с която бившият ми приятел Будберг подчиняваше задачата да поддържа съществуващите отношения на недоволството си от някакъв светски инцидент или дори просто на желанието да съобщи на двора или министерството остроумна шега за положението в Берлин. Депешите му, бяха представени на императора и то без никакъв коментар или доклад; бележките на императора в полетата, които Горчаков понякога ми даваше да прегледам, наред с другата делова кореспонденция, ми служеха като неопровержимо доказателство за силното влияние, което тези дразнещи депешки от Будберг и Убри оказваха върху добронамерения император Александър II.

Той заключи не че преценките на неговите представители са погрешни, а че политиката на Берлин е късогледа и злонамерена. Давайки ми тези неотворени доклади за четене и флиртувайки с доверието му, Горчаков обикновено казваше: „Нали ще забравите това, което не е трябвало да четете“, което, разбира се, аз обещах, след като прегледах депешите в съседната стая. Докато бях в Санкт Петербург, спазих тази дума, тъй като няха намерение да влошавам отношенията между нашите дворове, като се оплаквам от руския представител в Берлин, защото се опасявах, че съобщенията ми ще бъдат неумело използвани за съдебни интриги и преследване.

Като цяло е желателно нашите представители в приятелските дворове да бъдат дипломати, които, без да нарушават общата политика на страната си, въпреки това ще се стремят да поддържат отношенията между двете държави, доколкото е възможно, като мълчат, когато е възможно, за оплаквания и клюки, съдържат остроумието си и по-скоро наблягат на положителната страна на нещата. Често не представях докладите от нашите представители в германските

дворове за императорски преглед, които съобщаваха нещо пикантно, за предпочитане дразнещи изявления или събития, отколкото да се грижат за подобряване и поддържане на отношенията между дворовете, което винаги е целта на нашата политика в Германия. Считах се за оправдан да не докладвам от Санкт Петербург и Париж нищо, което може ненужно да дразни или е подходящо само за сатирично описание, и след като съм министър, да не представям такива доклади за императорски преглед.

Не е задължение на посланика, акредитиран при двора на велика сила, механично да докладва всяка глупава реч и злонамерена клюка, която достига до ушите му. Не само посланикът, но и всеки германски дипломат при германския двор не бива да пише доклади като тези, изпратени до Санкт Петербург от Будберг и Убри от Берлин, или Балабин от Виена, надявайки се, че остроумните им доклади ще бъдат прочетени с интерес и ще предизвикат весело настроение. Напротив, човек трябва да се въздържа от подстрекателство и клюки, докато отношенията са и трябва да останат приятелски.

* * *

След това отклонение се връщам към преговорите, които проведох с граф Пьотър Шувалов по време на войната на Балканите. Казах му, че ако пожертваме отношенията си с всички останали сили, за да укрепим съюза си с Русия, тогава, предвид нашето открито географско положение, ще се окажем опасно зависими от Русия, ако Франция и Австрия внезапно проявят желание за реванш.

Приспособяването на Русия към сили, които също не биха могли да съществуват без нейната добра воля, има своите граници, особено при политика като тази на княз Горчаков, която понякога ми напомняше за азиатски методи. Той често отхвърляше всяко политическо възражение с аргумента: „Императорът е много раздразнен“; на което аз обикновено отговарях иронично: „Eh, le mien donc!“ [„И моят“]. Шувалов отбеляза на това: „Gortschakof est un animal“ [„Горчаков е животно“] – което на петербургски жаргон не се разбира толкова грубо, колкото звучи – „il n'a aucu-ne Influence“ [„той не се ползва с никакво влияние“]; като цяло Горчаков дължеше единствено на уважението на императора към възрастта му и миналите му заслуги, че все още формално отговаряше за делата на външното министерство.

На какви основания Русия и Пруссия биха могли някога сериозно да влязат в конфликт? Няма проблем между тях, който да е достатъчно важен.

Съгласих се с последния, но му напомних, че споровете възникват за маловажни неща, дори за формални. Някои руснаци, дори самият Горчаков, ще се затруднят да смятат приятел за равен и да се отнасят с него равноправно. Лично аз не отдавам значение на външните форми, но днешна Русия се характеризира не само с външни форми, но и с претенциите на Горчаков.

Тогава отхвърлих „избора“ между Австрия и Русия и препоръчах съюз на тримата императори или поне поддържане на мир между тях.

Тройният съюз. Възможна ли е война с Русия? „Винаги нащрек!“

Тройният съюз е съюзът на трима императори, сключен с скрит мотив да включи и монархическа Италия. Този съюз имаше за цел да участва в борбата, за която, както се опасявах, че предстои под някаква форма между двете европейски течения, които Наполеон беше нарекъл републиканско и казашко.

В съответствие със съвременните представи ще ги нарека, съотв. система на ред, основана на монархическата основа, и социалната република, в която антимонархичното развитие бавно намалява, докато създаваща се нетърпима ситуация, прави разочарованото население податливо на насилственото завръщане на монархическите институции в цезаристката форма.

Избягването на този *circulus vitiosus* и ако е възможно, предпазването на настоящото поколение или неговите потомци от него, смятам за задача, заслужаваща повече внимание от все още жизнеспособните монархии, отколкото съперничеството за влияние върху остатъците от националности, населяващи Балканския полуостров.²³

Ако монархическите правителства не успеят да демонстрират разбиране за необходимостта от обединение в интерес на държавния и обществен ред, а вместо това отстъпят пред шовинистичните настроения на своите поданици, опасявам се, че предстоящата международна революционна и социална борба ще приеме още по-опасни форми и че победата на монархическата система ще бъде по-трудна.

От 1871 г. насам търсех най-близкото средство да се застраховам срещу тази борба в съюза на тримата императори и в стремежа си да осигуря на монархическия принцип в Италия възможността здраво да се опре на този съюз. Надявах се на траен успех, когато срещата на тримата императори се състоя в Берлин през септември 1872 г., а скоро след това, през май на следващата година, посещенията на моя император в Санкт Петербург, на италианския крал в Берлин през септември и на германския император във Виена през октомври. Тази надежда беше помрачена за пръв път през 1875 г. от подстрекателствата на княз Горчаков, който разпространи лъжата, че възнамеряваме да нападнем Франция, преди тя да се е възстановила от раните си.

Нашите военни смятаха за вероятно да победим Франция през 1875 г., но беше малко вероятно другите сили да останат неутрални. Очевидната злонамереност на атаката, предприета единствено с цел да се попречи на Франция да се възстанови, би послужила като добре дошъл претекст, първо за британските фрази за хуманността, а след това и за Русия, за да намери начин да премине от политиката на лично приятелство между двамата императори към студена политика на руските държавни интереси, която изигра решаваща роля при определянето на френската територия през 1814 и 1815 г.

Напълно разбираемо е, че от гледна точка на руската политика относителното значение на Франция в Европа не трябва да пада под определени граници. По време на войната ни с Франция, мисля, че кабинетът в Санкт Петербург едва ли е предвиждал, че след войната ще има за съсед такава мощна и консолидирана Германия. През 1875 г. подозирах, че по бреговете на Нева вече

²³ Пренебрежителното отношение на западноевропейците към балканските народи, по това време е повсеместно. Те са смятани са второ- и третостепенни общности, които могат да бъдат жертвани всякак, в зависимост от интересите на великите сили. (б. пр.)

са имали съмнения дали е правилно да позволят на събитията да се развият толкова далеч, без да се намесват в тяхното развитие.

Искреното приятелство и уважение на Александър II към вуйчо му прикриваха разочарованието, което вече изпитваха официалните кръгове по това време. Ако тогава се бяхме опитали да подновим войната само за да попречим на болната Франция да се възстанови, войната щеше да завърши не с мир на четири очи, а на конгрес, както през 1814 г., с включването на победена Франция, и предвид враждебността, която имаше към нас, може би отново, както тогава, под ръководството на някой нов Талейран.

Накрая, силата на Русия със сигурност нямаше да е на наша страна като съюзник, както през януари 1815 г., нито щеше да е доброжелателно неутрална, както по време на френско-германската война, а вероятно и щеше да е враждебна в тила ни. От циркуляра на Горчаков до всички руски дипломатически мисии през май 1875 г., става ясно, че руската дипломация вече е призована да действа срещу предполагаемото ни склонност да нарушаваме мира.

Този епизод беше последван от неуморните усилия на руския канцлер да помрачи нашите, и особено моите лични, добри отношения с император Александър. Тези усилия се проявиха, когато Горчаков, както вече беше споменато, чрез генерал Вердер ме принуди да откажа да обещаю неутралитет в случай на руско-австрийска война. Фактът, че руският кабинет след това директно и тайно се обърна към виенския [кабинет], отново бележи фаза в политиката на Горчаков, която беше неблагоприятна за моето желание за монархическо-консервативен троен съюз.

* * *

Граф Шувалов беше напълно прав, когато каза, че мисълта за коалиции ми създава кошмари. Бяхме водили победоносни войни срещу две велики европейски сили [Австрия и Франция]; беше от съществено значение да се въздържи поне един от двамата мощни противници, които бяхме срещнали на бойното поле, от изкушението да търси отмъщение в съюз с другия.

Франция е изключена от това, и е ясно за всеки, запознат с историята и народопсихологията на галската националност; както стана възможно да се сключи таен договор в Райхшат без наше съгласие или знание, така нямаше да е за учудване, ако възникне коалиция между Франция, Австрия и Русия, след като подходящите елементи, скрити в Австрия, се появят начело на правителството. Те можеха да намерят отправна точка за възраждане на старото съперничество, на старото желание за хегемония в Германия като фактор в австрийската политика, или като се опре на Франция, и се сближи с Русия, както се виждаше от тайното споразумение в Райхшат.²⁴

Що се отнася до въпроса каква подкрепа е могла да очаква Германия от Англия в този случай, не мога да дам незабавен отговор, предвид историята на

²⁴ Тези разсъждения на Бисмарк са пресилени, но съвсем основателни, защото преди избухването на Източната криза в 1875 г., отношенията между Петербург и Виена са подозрително много близки, с тенденция да изолират Берлин, както и поведението им, което по време на военната тревога с Франция, е подчертано профренско. (б. пр.)

Седмгодишната война и Виенския конгрес. Ще кажа само, че ако не бяха победите, постигнати от Фридрих Велики, Англия щеше да се откаже от защитата на интересите на пруския крал, още по-рано.

Тази ситуация изискваше опит за ограничаване на възможността за анти-германска коалиция чрез осигуряване на силни договорни отношения с поне една от великите сили. Изборът можеше да се направи само между Австрия и Русия, тъй като английската конституция не позволява съюзи с фиксирана продължителност; съюз само с Италия не е достатъчен противовес на коалиция на останалите три велики сили, дори ако бъдещото поведение и вътрешната структура на Италия бяха напълно независими не само от Франция, но и от Австрия. Следователно, за да се намали възможността за образуване на коалиция, ни оставаше само гореспоменатият вариант.

Считах съюза с Русия за материално по-силен. Преди това той ми се струваше и по-надежден, тъй като смятах традиционното династично приятелство, споделяното монархическо чувство за самосъхранение и липсата на каквито и да било присъщи политически противоречия за по-надеждни от непостоянните колебания на общественото мнение сред унгарското, славянското и католическото население на Хабсбургската монархия. Нито един от тези съюзи, нито династичната връзка с Русия, нито популярността на унгарско-германските симпатии, не беше напълно надежден за дълго. В края на краищата, дори в мирни времена много маджари, като се напият, обичат циганите да им свирят песента „Германецът е кучи син“.

Съмненията за бъдещите австро-германски отношения бяха породени и от лошата преценка за германското население в Австрия относно политическите възможности, което доведе до загуба на връзка с династията и лидерската роля, която то беше упражнявало в хода на историческото развитие. Въпросът за религията, споменът за влиянието на йезуитите върху императорското семейство и възможността за възстановяване на отношенията с Франция на католическа основа, ако във Франция настъпи съответна промяна във формата на управление, също породиха опасения за бъдещето на австро-германския съюз. Няма начин да се предвиди кога ще настъпи такава промяна във Франция.

Накрая, към всичко това се добави и полският аспект на австрийската политика. Не можем да изискваме Австрия да се откаже от въоръжен отпор срещу Русия, ако тя подстрекава полския елемент в Галиция.

Политиката, която накара австрийските чиновници през 1846 г. да обявят награди за главите на полските бунтовници, беше възможна, защото Австрия отплати ползите, които получи от Свещения съюз, съюзът на три източни сили, със съответно поведение в полските и източните дела, като направи застрахователна премия, за общата кауза. Докато съществуваше Тройният съюз на източните сили, Австрия можеше да даде приоритет на отношенията си с русините; ако този съюз се разпаднаше, е по-разумно да има на разположение полското благородничество в случай на война с Русия.

Като цяло Галиция е по-слабо свързана с Австрийската монархия, отколкото Позен и Западна Прусия с пруската. Тази австрийска провинция, отворена на изток, е изкуствено прикрепена към Австрия от външната страна на Карпатите; Австрия би могла да се справи много добре и без нея, ако вместо 5 или 6

милиона поляци и русини, можеше да получи компенсация в басейна на Дунав. Планове от този вид, под формата на размяна на Галиция за [региони] с румънско и южнославянско население при възстановяване на Полша под ръководството на някой ерцхерцог, бяха обсъждани по време на Кримската кампания и през 1863 г. от лица, имащи или не отношение към въпроса. Старите пруски провинции обаче не са отделени от Позен и Западна Пруссия от естествена граница и отказът от тях е неосъществим. Следователно въпросът за бъдещето на Полша е най-трудният за разрешаване от всички предпоставки за германо-австрийски военен съюз.

* * *

Имайки предвид тези съображения, заплашителното писмо на император Александър (1879 г.) ме принуди да взема твърдо решение с цел отбрана и запазване на нашата независимост от Русия.

Преди пътуването на император Вилхелм до Александрово (3 септември), аз вече бях подготвил среща с граф Андраши в Гащайн, която се проведе на 27 и 28 август.

След като му обясних ситуацията, той направи следното заключение от думите ми: „Естественият контраход срещу френско-руския съюз е австро-германския [съюз]“. Отговорих, че по този начин той е формулирал въпроса, за чието обсъждане бях предложил нашата среща. Лесно постигнахме предварително споразумение за чисто отбранителен съюз срещу руско нападение на която и да е страна; моето предложение обаче да разширя съюза, за да обхване и други нападения, освен руските, не срещна отговор от графа.

След като получих, не без трудност, от Негово Величество пълномощието да водя официални преговори, се върнах през Виена за тази цел.

По време на пътуването от Гащайн през Залцбург и Линц, осъзнаването, че съм на чисто немска земя и сред немско население, беше подсилено от приятелското отношение на хората на гарите. В Линц тълпата беше толкова голяма, а настроението ѝ толкова възбудено, че, страхувайки се от недоволство във виенските кръгове, дръпнах завесите на прозорците на вагона си, пренебрегнах приятелските поздравии и тръгнах, без да издам звук.

Подобно настроение се забелязваше и по улиците на Виена; оваците на гъстата тълпа не стихваха и аз в цивилни дрехи, бях принуден да пътувам почти целия път до хотела гологлав, което не ми беше особено приятно. През целия ми престой в хотела също не можех да се появя на прозореца, без да предизвикам приятелски демонстрации от страна на чакащите там или минаващите. Демонстрациите се засилиха още повече, след като император Франц Йосиф ме удостои с посещение.

Всички тези явления бяха безпогрешен израз на желанието на населението на столицата и на онези германски провинции [на Австрия], през които преминавах, тясното приятелство с новата Германска империя да се превърне в знак за бъдещето на двете велики сили. Нямах никакво съмнение, че подобни симпатии са вдъхновени от кръвно родство, и то в Германската империя – по-силно на юг, отколкото на север, по-силно сред Консервативната партия, отколкото сред опозицията, по-силно в католическия Запад, отколкото в евангелския

Изток. Религиозната борба по време на Тридесетгодишната война, чисто политическият характер на Седемгодишната война и дипломатическото съперничество, което продължи от смъртта на Фридрих Велики до 1866 г., не потиснаха чувството за това родство, въпреки че като цяло германецът е склонен, ако обстоятелствата позволяват, да се бори по-енергично срещу своя сънародник, отколкото срещу чужденеца.

Възможно е славянският клин в лицето на чехите, който е отделил коренното немско население на коренните австрийски земи от техните северозападни сънародници, да е отслабил ефекта, който съседските търкания обикновено оказват върху германците от един и същ племенен произход, но поданици на различни династии, и да е засилил германските чувства на австрийските германци, приглушени, но не задушени от шпаклата на историческата борба.

Срещнах изключително благосклонен прием от император Франц Йосиф и неговата готовност да сключи договор с нас. За да си осигуря съгласието на моя най-милостив суверен, прекарвах част от ежедневноното си време на бюрото си, докато все още бях в Гащайн, обяснявайки необходимостта от ограничаване на кръга от възможни коалиции срещу нас и твърдейки, че съюзът с Австрия е най-целесъобразният път към тази цел. Вярно е, че нямах голяма надежда, че моите писма ще променят възгледите на Негово Величество, които се основаваха не толкова на политически съображения, колкото на чувства. Сключването на съюз за отбранителни, но все пак военни (*kriegerisches*) цели беше израз на недоверие към приятел и племенник, с когото току-що беше разменил уверения в традиционно приятелство в Александрово, с пълна искреност и сред сълзи. Това би било твърде противоречиво на рицарските възгледи на императора, за отношенията му с приятел от равен произход.

Въпреки че не се съмнявах, че император Александър таеше същите безупречно честни чувства към него, знаех, че последният не притежаваше онази яснота на политическата преценка и онази трудолюбие, които постоянно да го предпазват от неискреното влияние на обкръжението му, нито пък онази съвестна вярност в личните отношения, която отличаваше моя суверен. Откровеността, която император Николай проявяваше както в добро, така и в лошо, не беше преминала изцяло върху по-нежния характер на неговия наследник; а по отношение на женските влияния синът беше по-малко независим от баща си. Междувременно единственият траен залог за руските приятелски отношения е личността на управляващия император и ако това не предлага такава гаранция, каквато е личността на Александър I, който през 1813 г. показва такава преданост към пруския кралски дом, на която не винаги може да се разчита на [руския] трон, тогава при такива обстоятелства не винаги може да се разчита напълно на съюз с Русия, ако е необходим.

* * *

Договорът, който сключихме с Австрия за съвместна отбрана срещу руско нападение, е *publici juris* [общоизвестен]. Нищо не е известно за сключването от тези сили на подобен отбранителен съюз срещу Франция. Австро-германският съюз не съдържа същите гаранции за война с Франция, която заплашва предимно Германия, както за война с Русия, която е по-вероятна за Австрия, отколкото за Германия.

Между Германия и Русия не съществува разминаване в интересите, което да съдържа непоправимите семена на конфликт и разрив. Напротив, сближаващите се интереси по полския въпрос и резултатът от традиционната династична солидарност, за разлика от стремежите към революция, създават основите за съвместна политика между двата кабинета. Тези основи са отслабени от десетилетия на фалшифициране на общественото мнение от руския печат, която е създавала и подхранвала изкуствена омраза към всичко германско сред четящата публика. Управляващата династия трябва да вземе това [мнение] предвид, дори ако императорът желае да поддържа приятелство с Германия.

Малко вероятно е обаче руските маси да са по-враждебни към [всичко] германско, отколкото чехите в Бохемия и Моравия, словенците на територията на бившата Германска конфедерация и поляците в Галиция.

Накратко, след като избрах съюз с Австрия, а не с Русия, аз не си затварях очите за съмненията, които усложняваха избора. Все още смятах за съществено да поддържам добросъседски отношения с Русия, наред с отбранителния ни съюз с Австрия, тъй като Германия нямаше гаранция, че избраната от нея комбинация няма да се провали. Въпреки това, тя имаше възможността да ограничи антигерманските тенденции в Австро-Унгария за известно време, докато германската политика не разруши моста, водещ към Санкт Петербург, и не предизвика непреодолима разрив между Русия и нас.

Непосредствена заплаха за мира между Германия и Русия едва ли е възможна по друг начин, освен чрез изкуствено подстрекателство или в резултат на амбицията на германски или руски военни като Скобелев, които искат война, за да се отличат, преди да остарееят твърде много.

Ще е необходимо изключителна глупост и заблуда на руското обществено мнение и печата, за да се повярва и твърди, че германската политика се е ръководила от агресивни тенденции, когато е сключила австрийския, а след това и италианския отбранителен съюз. Тази заблуда е по-вероятно с полско-френски произход, докато глупостта е по-вероятно руска.²⁵ Полско-френската хитрост, подхранвана от руската лековерност и невежество, надделява над нашата неспособност да хитруваме, и в зависимост от обстоятелствата, представлява силата или слабостта на германската политика. В повечето случаи честната и откритата политика е по-успешна от хитростта от по-ранни времена, но нейният успех изисква известно лично доверие, което е по-лесно да се загуби, отколкото да се спечели.

Никой не може да предвиди бъдещата съдба на Австрия със сигурността, необходима за трайните и органични договори. Факторите, имащи роля в нейното развитие, са толкова разнообразни, колкото и смесването на народите. Към разрушителния и понякога експлозивен ефект на последното (т.е. национализма) се добавя и неизчислимото влияние, което религиозните елементи могат да окажат върху водещи личности, в зависимост от нарастването или спада на католическото влияние. Не само панславизмът, България или Босна, но и сръбският, румънският, полският, чешкият въпрос, а дори сега и италианският въпрос в Трент (Тренто), Триест и на далматинското крайбрежие, могат

²⁵ Изключително вярно, но руската глупост се явява решаваща, за която се хваща като удавник за сламка, френският реваншизъм и сляпа омраза. (б. пр.)

да катализират не само австрийските, но и европейските кризи, които несъмнено ще засегнат германските интереси дотолкова, доколкото Германската империя влезе в отношения на съвместна отговорност с Австрия.

В Бохемия разривът между германци и чехи вече е проникнал в армията на някои места, дотолкова, че в някои полкове офицерите от тези националности вече не общуват помежду си и се хранят отделно.

Самата Германия е изправена пред непосредствената опасност да бъде въвлечена в трудна и сериозна борба на западната си граница, поради агресивните и завоевателни наклонности на френския народ.

Тези тенденции са били внушавани от монарсите още от времето на император Карл V в интерес на разширяване на властта им както в страната, така и в чужбина.

* * *

Винаги се стараех не само да защита [Германия] от руско нападение, но и да успокоя руското обществено мнение и да поддържам доверие в ненападаемия характер на нашата политика. До оставката ми, благодарение на личното доверие на император Александър III, винаги успях да преодолея недоверието, породено у него от изопачаванията на [фактите] от чуждестранен и вътрешен произход, а понякога и от скритите течения на нашите военни кръгове.

Когато видях императора за първи път след възкачването му на трона на рейда в Данциг, а също и на всички последващи срещи, въпреки лъжите, които се разпространяваха за Берлинския конгрес, и въпреки факта, че знаеше за австрийския договор, той прояви към мен благосклонност, защото ми вярваше.²⁶

На срещата ни през октомври 1889 г. той ме попита дали съм уверен в сигурността на поста си при младия император. Отговорих това, което мислех по онова време: „Убеден съм в доверието на император Вилхелм II в мен и не вярвам, че някога ще бъде уволнен против волята си, тъй като предвид дългогодишната ми служба и доверието, което съм придобил както в Германия, така и в чуждестранни дворове, Негово Величество има в мен слуга, когото е трудно да замени“. Император [Александър] изрази пълното си удовлетворение от моето доверие, макар че, очевидно, не го споделяше напълно.

Международната политика е флуиден елемент, който при определени обстоятелства временно приема твърди форми, но с промяна в агрегатното състояние се връща в първоначалното си състояние. *Clausula rebus sic stantibus* [ограничение до текущото състояние на нещата] е принципно при сключването на политически договори, в които се уговарят услуги.

Тройният съюз беше стратегическа позиция и предвид опасностите, които ни заплашваха по време на сключването му, беше разумна и при тези обстоятелства постижима. С времето условията на съюза се подновяваха и се надявах, че той ще бъде подновен и в бъдеще. На никой договор между велики сили обаче не е гарантирано вечно съществуване и е неразумно да се разглежда като надеждна основа за всички бъдещи възможности, които могат да променят отношенията, нуждите и възгледите, при които съюзът е сключен.

²⁶ Бисмарк се заблуждава за личността на Александър III – глупав краен германофоб, но колеблив и страхлив, прикриващ се зад маската си на флегматичен непукист. (б. пр.)

Договорът има значението на стратегическа позиция в европейската политика, в съответствие със ситуацията, която е съществувала в Европа по време на сключването му; но той е също толкова слабо непоклатима основа за всички времена и при всички обстоятелства, колкото много предишни тройни и четворни съюзи от последните векове, особено Свещеният съюз и Германската конфедерация. Той не освобождава от правилото: *toujours en vedette!* [Винаги нащрек!]

Бъдещата политика на Русия. За опасностите и илюзиите. Има ли опасност от конфликт на Русия с Германия?

Опасността от чужди войни е очевидна и днес. Склонността на Русия да запази спокойствие зависи не само от настроенията, но още повече от техническите аспекти на въоръженията в морето и на сушата. Когато Русия се смята за готова с конструкцията на пушките си, качеството на барута си и силата на Черноморския си флот, тонът, в който се разиграват настоящите вариации на руската политика, може да отстъпи място на по-спокоен.

Малко вероятно е, след като завърши въоръжаването си, Русия да го използва, за да ни нападне без повече шум, разчитайки на френска подкрепа. Германската война предлага на Русия толкова малко непосредствени ползи, колкото руската война би предложила на Германия; най-много руският победител ще се озове в по-благоприятни условия от германския по отношение на размера на военните обезщетения и дори тогава едва ще възстанови разходите си.

Идеята за придобиване на Източна Прусия, която се появи по време на Седемгодишната война, едва ли ще намери привърженици. Ако за Русия германското население в балтийските губернии е вече непоносимо опасно, не може да се предполага, че политиката ѝ ще се стреми да увеличи това малцинство с такова голямо попълнение от Източна Прусия.

За руският държавник е също толкова нежелателно увеличаването на полските поданици на царя чрез анексирането на Познан и части от Западна Прусия. Ако Германия и Русия се разглеждаха изолирано, ще е трудно да се намери неопровержимо или дори достатъчно убедително оправдание за война, за която и да е от страните.

Сигурно ще се впусне във война на Балканите, за да се задоволи военния си ентузиазъм или да се предотврати опасността, породена от бездействията ѝ армии, но германо-руската [война] е твърде трудна за която и да е от страните, за да бъде използвана само като средство за намиране на работа за армията и нейните офицери.

Също така не вярвам, че Русия, веднъж подготвена, ще атакува Австрия без повече приказки. Дори сега съм на мнение, че съсредоточаването на войски в Западна Русия не предполага пряка агресивна тенденция срещу Германия, а само отбранителна мярка в случай, че действията на Русия срещу Турция провокират Западните сили към репресии. Когато Русия се сметне за достатъчно въоръжена, а това включва и необходимостта от силен флот в Черно море, тогава, вярвам, кабинетът в Санкт Петербург, подобно на Ункяр-Искелесийския

договор с Портата през 1833 г., ще предложи на султана гаранция за Константинопол и останалите му провинции, ако той предаде на Русия ключа към руския дом, тоест към Черно море, под формата на руска крепост на Босфора.

Съгласието на Портата за руски протекторат в тази форма е не само възможно, и ако се процедира умело е вероятно. В предишни десетилетия султанът е вярвал, че съперничеството на европейските сили ще му осигури гаранции срещу Русия. За Англия и Австрия запазването на Турция е традиционна политика; но декларациите на Гладстон лишават султана от тази подкрепа не само в Лондон, но и във Виена. Защото е невъзможно да си представим, че виенският кабинет, в Райхщад е изоставил традициите от периода на Метерних (враждебност към освобождението на Гърция), ако беше уверен в подкрепата на Англия.

Магията на благодарността към император Николай вече беше разбита от Буол по време на Кримската война; а на Парижкия конгрес поведението на Австрия се върна още по-рязко към старата метернихианска тенденция, защото не беше смекчена от финансовите връзки на нейните държавници с руския император, а напротив, беше изострена от обидената суета на граф Буол. Без покваряващото влияние на несръчната политика на Англия, Австрия нямаше да се откаже нито от Англия, нито от Портата през 1856 г., дори с цената на Босна. Но при сегашното положение на нещата е малко вероятно султанът някога да очаква от Англия или Австрия същата помощ и защита, която Русия, без да жертва собствените си интереси, може да му обещае и предвид близостта си, успешно да осигури.

* * *

Без значение как ще се развие този етап от руската политика, който си представям, неизбежно ще възникне ситуация, подобна на тази от юли 1853 г., при която Русия ще вземе депозит и ще чака да види дали някой и кой точно, ще се опита да го открадне. Първата стъпка на руската дипломатия след тези дълго подготвяни действия ще бъде предпазливо проучване в Берлин дали Австрия или Англия могат да разчитат на германска подкрепа в случай на въоръжена съпротива срещу действията на Русия.

Според мен отговорът на този въпрос трябва да бъде безусловно отрицателен. Вярвам, че е от полза за Германия, ако руснаците, по някакъв начин, физически или дипломатически, се установят в Константинопол и бъдат задължени да го защитават. Това ще ни освободило от позицията на куче, с което Англия, а ако е необходимо и Австрия, плаши руските амбиции към Босфора; Трябва да изчакаме да видим дали ще се стигне до нападение срещу Австрия и по този начин да създадем своя *casus belli* [претекст за война].

По-правилно ще е с австрийската политика да предотвратява влиянието на унгарския шовинизъм, докато Русия не засили позициите си на Босфора и значително да изостри отношенията си със средиземноморските държави, т.е. с Англия, Италия и дори Франция, засилвайки необходимостта от приятелско споразумение с Австрия. Ако бях австрийски министър, нямаше да преча на руснаците да настъпят към Константинопол; но ще започна преговори с тях за споразумение едва след като те са направили своя ход. В края на краищата, делът на Австрия в турското наследство ще се регулира само чрез споразумение с

Русия, а австрийският дял ще бъде толкова по-голям, колкото по-дълго Виена може да чака и да насърчава руската политика да заеме по-далновидна позиция.

Позицията на Русия спрямо Англия може да се подобри, ако окупира Константинопол; за Австрия и Германия обаче тя е по-малко опасна, докато държи Константинопол. Тогава вече ще отпадне неудобното положение на Прусия, в което Австрия, Англия и Франция, ще се опитат да използват, както направиха през 1855 г., за да заслужим унизителното разрешение да се явим на конгреса в Париж и да бъдат споменати като европейска сила.

Ако Берлин реагира отрицателно или дори заплашително на нашето проучване дали Русия може да разчита на нашия неутралитет в случай на нападение от други сили поради настъплението си към Босфора, тъй като Австрия не е в опасност, тогава Русия първо ще следва същия път, както през 1876 г. в Райхщад, и отново ще се опита да осигури сътрудничеството на Австрия. Русия има много широко поле за предложения не само на Изток – за сметка на Портата, но и в Германия – за наша сметка.

Надеждността на нашия съюз с Австро-Унгария срещу подобни изкушения ще зависи не само от буквата на договора, но и от характера на отделните личности и политическите и религиозни течения, които ще играят водеща роля в Австрия по това време. Ако руската политика успее да спечели Австрия, ще се създаде коалицията от Седемгодишната война срещу нас; Франция винаги може да бъде използвана срещу нас, тъй като нейните интереси по Рейн са по-важни, отколкото на Изток и в Босфора.

* * *

За бъдеще ще ни е необходима не само военна техника, но и правилната политическа визия, за да управляваме германския държавен кораб през теченията на коалиции, на които сме изложени поради географското си положение и историческо минало. Като отдаваме любезности и икономически помощи на приятелски сили, ние няма да предотвратим опасностите, скрити в утробата на бъдещето, а само ще засилим желанията на нашите временни приятели, предвид нашето положение за принудителна необходимост от тяхното приятелство.

Страхувам се, че по този път бъдещето ни ще бъде принесено в жертва на дребнавите и мимолетни настроения на настоящето.

Предидшните монарси са ценели способностите на своите съветници повече от тяхното послушание. Ако послушанието е единственият критерий, тогава към универсалните таланти на монарха се поставят изисквания, които дори Фридрих Велики не е притежавал, въпреки че по негово време политиката във времена на война и мир е била по-малко сложна, отколкото е днес.

Нашият престиж и сигурност ще бъдат толкова по-сигурни, колкото повече се въздържахме от намеса в спорове, които не ни засягат пряко, и колкото по-безразлични сме към всякакви опити да се възбуди и експлоатира нашето самолюбие. Такива опити правеха по време на Кримската война от английския печат и английския двор. (доп. пр. вж. разговора на Бисмарк с английският принц-консорт Алберт по време на Кримската война, когато той под предлог

уговарянето брака на дъщеря си Виктория с престолонаследника Фридрих, уговаря Прусия да се намеси във войната)

Бяхме толкова успешно заплашени да ни отнемат титлата ни на велика сила, че г-н фон Мантойфел ни подложи на голямо унижение в Париж, само за да ни бъде позволено да подпишем договора, въпреки че за нас беше по-изгодно да не бъдем обвързани с него. Дори сега Германия ще извърши голяма глупост, ако без никакви собствени интереси, се опита да заеме категорична позиция по спорния Източен въпрос, преди други, по-заинтересовани сили.

Още по време на Кримската война имаше моменти, когато по-слабата Прусия, решила да се въоръжи в съответствие с австрийските искания и отвъд тези искания, можеше да диктува мир и да насърчава споразумението си с Австрия по германските въпроси.

По същия начин, в бъдещите източни конфликти, ако Германия запази съдържаност, ще може да използва още по-ефективно, предимството да бъде най-малко заинтересованата сила по източните въпроси. Тя ще може да прави това толкова по-ефективно, колкото по-дълго се въздържа от намеса, дори ако това предимство води само до по-дълго запазване на мира. Австрия, Англия и Италия ще трябва да заемат определена позиция по-рано от Франция в случай на руско нападение срещу Константинопол, тъй като източните интереси на Франция са много по-малко належащи и отколкото въпроса за границите на Германия (т.е. Елзас-Лотарингия).

В случай на руска Източна криза, Франция няма да провежда нова „западна“ политика или да заплашва Англия в името на приятелството си с Русия, без предварително споразумение или предварителен разрыв с Германия.

* * *

Предимството, което липсва на пряк интерес към източните въпроси дава на германската политика, се противопоставя на недостатъка на централното и открито положение на Германската империя, с нейните дълги граници за отбрана и лекотата, с която могат да възникнат антигермански коалиции. Нещо повече, Германия е единствената велика сила в Европа, която не може да бъде изкушена от цели, постижими само чрез победоносни войни.

Нашият интерес е да поддържа мира, докато всички наши континентални съседи без изключение имат тайни или официално известни желания, които могат да бъдат реализирани само чрез война. Затова трябва да преценим политиката си. Това означава, доколкото е възможно, да предотвратим или ограничим войната. В европейската игра на карти трябва да запазим последния ход за себе си и не трябва да позволяваме никакво нетърпение, никакво угодничество за наша сметка, никаква суета или приятелски провокации да ни принудят преждевременно от изчакване, да преминем към действие; в противен случай *plectuntur Achivi* [горко на ахейците].

Разбира се, целта на нашата съдържаност не е да атакуваме някой от нашите съседи или потенциални противници с нови сили, след като другите са вече отслабени. Напротив, ние трябва да се стремим, чрез честно и мирно използване на силата си, да успокоим недоволството, причинено от нашето ут-

върждаване като истинска велика сила, и да убедим света, че германското влияние в Европа е по-благоприятно и безпристрастно и по-малко вредно за свободата на другите, отколкото френското, руското или английското влияние.

Уважението към правата на другите държави, което особено липсваше във Франция по време на нейното върховенство и съществува в Англия само доколкото не засяга английските интереси, се улеснява за Германската империя и нейната политика, от обективността на германския характер; и от липсата на необходимост да увеличаваме непосредствената си територия, което не можем да направим, без да засилим центробежните елементи в собствената си страна.

След като постигнахме обединението си в рамките на постижимите граници, моят идеал винаги е бил да спечеля доверието не само на по-слабите европейски държави, но и на великите сили, доверие, че германската политика, след като е коригирала *Injuria temporum* или разпокъсаността на нацията, иска да бъде мирна и справедлива. За да спечеля това доверие, честността, откровеността и готовността за мир в случаи на търкания или неблагоприятни събития са от съществено значение. Докато потисках личните си настроения, винаги съм следвал това предписание.

Вярвам, че и в бъдеще ще имаме много възможности да покажем, че сме умиротворени и миролюбиви. По време на кариерата си съм използвал войната три пъти: в датската, бохемската и френската кампании. Но всеки път първо проверявах дали войната, ако бъде победна, ще донесе наградата, достойна за жертвите, които всяка война изисква; и тези жертви са несравнимо по-големи днес, отколкото бяха през миналия век. Ако си бях представял, че след една от тези войни ще трябва мъчително да измисляме желаните мирни условия, едва ли щях да се убедя в необходимостта от такива жертви, докато не бъдем физически нападнати.

Никога не съм разглеждал международните спорове, които могат да бъдат разрешени само чрез война на народите, сравнявайки ги с обичаите на гьотингенските студенти за личната чест на дуелистите, а винаги съм претеглял последиците от тези спорове върху претенцията на германския народ да води, наравно с другите велики сили на Европа, автономен политически живот, доколкото това е възможно, предвид вътрешните сили, присъщи на нашата нация.

* * *

Традиционната руска политика, основана отчасти на общата религия и кръвните връзки, идеята за „освобождаването“ на румънци, българи, православните и дори католическите сърби, живеещи под различни имена от двете страни на австроунгарската граница, от турско иго и така да бъдат привлечени към Русия, се провали. Не е невъзможно в далечно бъдеще всички тези племена да бъдат насилствено включени в руската система, но самото освобождение няма да ги превърне в привърженици на руската власт, както гръцкото племе демонстрира преди всичко.

Гърците, пионерите на руската освободителна политика, донесоха разочарование на Русия, но мина много време, преди руският кабинет да си направи правилните изводи от този критичен резултат. Като *Rudis Indigestaque moles* [сурова, несмилаема маса] Русия е твърде тежка, за да реагира лесно на всяка промяна на политически инстинкт. Освободителните усилия продължиха и същото

се случи с румънците, сърбите и българите, както беше с гърците. Всички тези племена с готовност приеха руската помощ за освобождаването си от турците; обаче, веднъж освободени, те не показаха никакво желание да приемат царя, за наследник на султана.

Не знам дали Санкт Петербург споделя убеждението, че дори „единственият приятел“ на царя, черногорският княз, и това е донякъде извинително предвид неговата отдалеченост и изолация, ще развява руското знаме само докато очаква да получи еквивалент в пари или [военна] сила. Санкт Петербург обаче не може да не знае, че „Владиката“ е беше готов, и може би все още е, да поеме ръководството на балканските народи като турски конетабъл (управител, наместник) на султана, ако тази идея срещне достатъчно благосклонност и подкрепа от Портата, за да се окаже полезна за Черна гора.

Ако Санкт Петербург желае да направи практически изводи от всички неуспехи, преживени досега, е естествено да се ограничи до по-малко фантастични успехи, постигнати с мощта на полковете и оръдията. Поетичната историческа картина на императрица Екатерина, когато кръщава втория си внук Константин, не е одобрена от практиката.²⁷

Освободените народи не са благодарни, а взискателни и аз вярвам, че в настоящата реалистична епоха руската политика по Източния въпрос ще се ръководи от съображения, по-скоро технически, отколкото фантастични. Първата практическа нужда за развитие на силите ѝ на Изток е да си осигури Черно море. Ако Босфорът може да бъде охраняван със силна крепост от оръдия и торпедните установки, тогава южното крайбрежие на Русия ще бъде дори по-добре защитено от Балтийско море, а както видяхме, превъзхождащите сили на англо-френския флот не можаха да му причинят голяма вреда по време на Кримската война.

Такива трябва да са съображенията на Санкт Петербург, ако основната му цел е да контролира входа към Черно море и за тази цел трябва да спечели султана, чрез приятелство, пари или сила. Ако Портата се съпротивлява на приятелско сближаване с Русия и извади меча си срещу заплахите със сила, тогава Русия ще бъде атакувана от друга посока и за такава вероятност, според мен, е предвидено съсредоточаването на войските ѝ на западната граница.

Ако Босфорът може да бъде затворен мирно, силите, които се чувстват ощетени от това, и ще останат спокойни засега, защото всяка ще чака инициативата на другите и ще чака решението на Франция. Нашите интереси са по-съвместими от тези на другите сили с насочването на руската мощ на юг; и не само, може да кажем, че това ще ни е от полза. Можем да чакаме по-дълго от другите за разплитането на новия възел, който Русия е затегнала.

Императорите Вилхелм I, Фридрих III и Вилхелм II. Моите отношения с Вилхелм II

²⁷ Има се предвид „гръцкия план“ на Екатерина, да се създаде голяма Гърция като възстановена Византия със столица Константинопол и император, внука ѝ Константин, един вид приемственост с византийските императори. (б. пр.)

Към средата на 70-те години на XIX век умствените способности на император Вилхелм I започнаха да отслабват; той изпитваше затруднения да разбира мислите на другите или да изразява своите; докато говореше или слушаше, понякога губеше нишката на разговора. Последното му заболяване е кратко; то започва на 4 март 1888 г. На 8-ми, по обяд, разговарях с императора за последен път. Той все още беше в съзнание и получих неговото разрешение да публикувам заповедта, подписана от него на 17 ноември 1887 г., която упълномощава принц Вилхелм да действа като негов заместник в случаите, когато Негово Величество сметне това за необходимо.

Императорът изрази надежда, че ще остана на поста си и ще служа на неговите наследници. Опитах се да го успокоя, доколкото е уместно да говоря с умиращ човек за това какво ще правим аз и неговите наследници след смъртта му. След това, споменавайки болестта на сина си, той поиска да обещае да предам целия си опит на внука му и да не го изоставям, ако му е писано, както изглеждаше, скоро да поеме кормилото на управлението. Изразих готовността си да служа на неговите наследници така ревностно, както съм служил на него.

Единственият му отговор на това беше слабо ръкостискане; след това го обзе делириум и императорът блънуваше, че принцът, посетил царя в Брест-Литовск през септември 1886 г., седи на моето място близо до леглото му; внезапно се обръщайки към мен неофициално, той каза: „Винаги трябва да поддържате отношенията с руския император; никога не се карате с него.“

Последва дълго мълчание, халюцинацията изчезна и той ме отпрати с думите: „Ще се видим отново.“ Той наистина ме видя отново, когато го посетих следобед, и отново на 9-ти в 4 ч. сутринта, но се съмнявам, че ме е разпознал сред многото присъстващи. Късно вечерта на 8-ми той възвърна пълното си съзнание и способността си да говори ясно и свързано с хората, обграждащи смъртното му легло в тясната спалня.

Това беше последният проблясък на този силен и доблестен дух. В 8,30 ч. сутринта той издъхна.

* * *

Вилхелм I беше получил изключително военно образование. Естествено, през целия му живот военните са му оказвали по-силно влияние, отколкото цивилните. Дори установих, че военната униформа, която носех, за да не се преобличам няколко пъти на ден, ми е придавала по-голяма тежест в очите му.

Сред онези, които биха могли да повлияят на развитието му, докато той все още е бил принц Вилхелм, на първо място са военните, далеч от политическия живот, като генерал фон Герлах²⁸, който след като се е оттеглил временно

²⁸ Лудвиг Фридрих фон Герлах (1790 - 1861) Участник във войните с Наполеон. През 1826 г. става адютант на принц Вилхелм Пруски (бъдещият император Вилхелм I), чиито консервативни възгледи споделя. През 1838 г. Герлах е повишен в полковник и началник на Генералния щаб на III армейски корпус. От август до септември 1842 г. той за кратко командва 1-ва гвардейска ландверна бригада. През 1844 г. става генерал-майор, а през 1849 г. - генерал-лейтенант и генерал-адютант на крал Фридрих Вилхелм IV. Накрая, от май 1859 г., получава чин генерал от пехотата. През 1848 г. братята Герлах (Ото, Ернст-Лудвиг, Леополд и Вилхелм фон Герлах) са сред най-влиятелните основатели на придворната партия, т. нар. Камарила, обграждаща Фридрих Вилхелм IV. Тяхната цел е християнски корпоративен ред за Прусия и Германия. Радикализмът, с който братята Герлах преследват този идеал, води до бързото разцепление на консервативното движение, по време на което Ото фон Бисмарк, се откъсва от линията на Герлах. (б. пр.)

от политиката, служи като негов адютант в продължение на много години. Той е най-способният от всички негови адютанти, в никакъв случай не е теоретичен фанатик в политиката и религията като брат си, президента, но въпреки това е достатъчно прозорлив, за да не открие у практично настроения принц същите симпатии като покойния, остроумен крал. Благочестие – това е думата и понятието, свързани с името Герлах, предвид ролята, която имат в политическия живот и двамата братя на генерала – президентът и проповедникът, автор на обширен труд върху Библията.

От момента, в който се установи регентството [при недееспособния крал Фридрих Вилхелм IV], принц Вилхелм толкова силно усещаше недостатъците на образованието си, че работил ден и нощ, за да ги компенсира. „Занимавайки се с държавни дела“, той наистина работи с най-голяма сериозност и съвестност. Четеше всички входящи документи, не само тези, които го интересували, и изучаваше трактатите и законите, за да си изгради независимо мнение.

Нямаше забавление, което да го разсее от държавните дела. Той никога не четеше романи или книги, несвързани с кралските му задължения.

Той не пушеше, нито играеше карти. По време на лов във Вюстерхаузен, когато събраната компания се оттегляше след вечеря в стаята, където Фридрих Вилхелм I обикновено държеше своята „тютюнева дъска“, [принцът], не желайки да създава неудобства на присъстващите, поръчваше дълга холандска глинена лула, дръпваше няколко пъти и след това я оставяше.

Във Франкфурт, когато все още беше принц на Прусия, веднъж влезе в игрална зала по време на бал и ми каза: „И аз бих искал поне веднъж да опитам късмета си, но не съм донесъл никакви пари със себе си. Дай ми назаем.“ Тъй като и аз няхах навика да нося пари, граф Теодор Щолберг се притече на помощ. Принцът заложи талер няколко пъти, всеки път загуби и след това си тръгна.

Единственото му развлечение след тежък работен ден беше да прекара вечерта в театъра; но дори тогава, като министър, имах правото, в спешни случаи, да му се явявам в малката стая до ложата му или да му нося документи за подпис. Въпреки че той отчаяно се нуждаеше от нощна почивка и се оплакваше от лош сън, ако се събуждаше два пъти, и от безсъние, ако се събуждаше три пъти, нито веднъж не забелязах и най-малкото недоволство, когато го събуждах посред нощ, в два или три часа, за да поискам спешно решение.

Освен усърдието, провокирано от дълбокото му чувство за дълг, той проявяваше при изпълнението на регентските си задължения естествен здрав разум, който придобитите знания нито засилваха, нито намаляваха. Пречката за разбирането му беше ината, с която се придържаше към монархическите, военните и местните традиции; той трудно се справяше с всяко отклонение от тях, с всяка стъпка към нов път, наложен му от хода на събитията, лесно съзирайки в такива отклонения нещо недопустимо и недостойно.

Точно както беше дълбоко привързан към хората около себе си и предметите от ежедневието си, той се придържаше към впечатленията и убежденията, свързани с баща му, и винаги се чудеше какво би направил баща му или как би постъпил той в подобни ситуации. Особено по време на Френската война, той

винаги правеше паралели между нея и войните за освобождение (Наполеоновите войни).

* * *

Изразът „кралско благородство“ е подходящ за определяне личността на Вилхелм I. Суетата може да служи като стимул за един монарх да действа и работи в полза на своите поданици. Фридрих Велики не е бил чужд на суетата; първоначалната му жажда за действие произтича от желанието да остане в историята. Няма да се занимавам с въпроса дали този мотивиращ фактор е престанал да действа до края на неговото царуване, или дали кралят вътрешно се е вслушвал в желанието да даде на потомството усещане за разликата между неговото царуване и следващото. Той е писал поетични излияния, датирани в деня преди битката; изпраща ги в писмо с надпис: *Pas trop mal a la veille d'une bataille* [Не е зле за приближаващата битката].

Император Вилхелм беше напълно чужд на този вид суета; вместо това той се страхуваше изключително много от справедливата критика на своите съвременници и потомци. В този смисъл той беше типичен пруски офицер, който по заповед отгоре би се изправил пред сигурна смърт без колебание, но страхът от порицание от висшестоящ или от общественото мнение го поставя в отчаяна нерешителност, под влияние на която може да извършва необмислени действия. Никой не смееше нелепо да го ласкае. Съзнавайки кралското си достойнство, той си мислеше: ако някой се осмели да ме хвали в лицето, тогава ще има право и да ме критикува. Той не позволяваше нито едното, нито другото.

По време на тази трудна вътрешна борба монархът и парламентът се опознаваха и уважаваха взаимно; честността на кралското достойнство и увереното самообладание на краля в крайна сметка принуди дори опонентите му да го уважават. Самият крал, имаше силно развитото си чувство за чест, и успяваше справедливо да оцени позициите на двете страни. Водещата му черта беше справедливостта не само към приятелите и слугите си, но и в отношенията с враговете си. Той беше джентълмен на трона, благороден човек в най-добрия смисъл на думата, който никога не чувства изкушението да използва цялата си власт, за да пренебрегне правилото на „*noblesse oblige*“ (благородството налага задължения).

Поведението му както във вътрешната, така и във външната политика винаги се е ръководеше от принципите на кавалер от старата школа и чувствата на истински пруски офицер. Той запази лоялност и чест не само като монарх, но и към своите слуги, чак до камериера си. Ако под влияние на моментно раздразнение се е случвало да наруши изтънченото си чувство за кралско достойнство и дълг, той успяваше бързо да си възвърне самообладанието и да остане „крал от глава до пети“ – справедлив и доброжелателен крал и офицер, пропит с чувство за чест, когото самата мисъл за пруския му *porte-ere* [портупей] го държеше на правилния път.

Императорът беше способен на гняв, но по време на спор раздразнението на спорещия не му се предаваше; в такива случаи той завършваше разговора със спокойно достойнство.

Изблици като този във Версай, когато се отказа от императорската титла, бяха много голяма рядкост. Ако беше рязък с близките си хора, като граф Роон

или мен, това означаваше или че е бил зает със самата тема, или, в резултат на по-ранен, несвързан, неофициален разговор, се е заклепил в възгледи, които е било невъзможно да се защити по делови начин.

Граф Роон слушаше подобни изблици на гняв, както войник на фронта слуша незаслуженото порицание от началника си, но това се отразяваше на настроението му и косвено на здравето му. Що се отнася до мен, изблиците на императорския гняв, които изпитвах по-рядко от Роон, не бяха заразни, а по-скоро смразяващи. Стигнах до заключението, че монархът, който ме беше удостоил с такова доверие и благосклонност като Вилхелм I, представляваше за мен, в моменти на несправедливост, *vis major* [непреодолима сила], с която не можех да се справя; беше като гръмотевична буря, порой или всяко друго природно явление, с което трябваше да се примиря; и ако не успях да го направя, това означаваше, че не съм изпълнил задачата си както трябва. Това мое впечатление се основаваше не на общата ми представа за отношението на краля, по Божията милост, към неговия слуга, а на личната ми привързаност към император Вилхелм I.

Бях далеч от всякакво чувство на лично негодувание към него; той можеше да се отнася с мен съвсем несправедливо, без да събуди у мен негодувание. Негодованието беше също толкова невъзможно с него, колкото беше и в дома на родителите ми. Това не ми попречи да се поддам на нервното вълнение, породено от постоянната борба, и да окажа пасивна съпротива на суверена, която сега, в по-спокойно настроение, осъждам и съжалявам, точно както изпитваме тъга при спомена за разногласията след смъртта на баща ми.

* * *

Благодарение на своята искреност, истинска добронамереност към другите и топла учтивост, той лесно постигаше неща, които понякога се оказват трудни. Годишните обръщения към народа от монарсите, чийто конституционализъм се смята за образцов, съдържат богат запас от красноречиви думи и фразеологични обороти за публично обръщение, но Леополд Белгийски и Луи Филип, въпреки цялото си ораторско умение, изчерпаха конституционната фразеология и германският монарх едва ли можеше да разшири гамата от изрази, използвани в подобни ситуации. Аз самият никога не съм намирал задача за толкова неприятна и трудна, колкото нанизването на фрази за тронни речи и подобни публични обръщения.

Когато самият император Вилхелм е съставял адреси или е писал писма, дори и стилистично да са били неправилни, в тях все пак е имало нещо завладяващо и често вдъхновяващо. Те са докосвали с топлина на чувството и са вдъхват увереност, че кралят не само е изискваше преданост, но и самият той се е отличавал с преданост. Той беше от онези личности, царствени по телом и духом, които притежават повече сърдечност, отколкото студен интелект; това обяснява понякога присъстващия германски характер на безсмъртна преданост, проявявана към тях както от слуги, така и от последователи. За монархическите убеждения границите на предаността не са еднакви за всеки суверен, а варират в зависимост от това дали се определят от политическо разбиране или чувство. Определена степен на преданост се определя от закона, по-голяма степен от политически убеждения; където тя надхвърля тези граници, изисква

лични чувства на взаимност. Ето защо лоялните суверени имат лоялни слуги, чиято лоялност надвишава законовите норми.

Една от особеностите на роялистките убеждения е, че техният носител, дори и да осъзнава влиянието си върху решенията на монарха, е преследван от чувството, че е негов слуга. Самият крал веднъж (през 1865 г.) ме похвали пред жена ми, за умението с което разгадавах намеренията му и, както добави след кратка пауза, и ги управлявах. Това признание не го лиши от съзнанието, че той е господарят, а аз съм негов слуга, полезен, но също така уважителен и предан. Това съзнание не го напусна дори когато по време на разгорещения спор за оставката ми през 1877 г. той възкликна: „Трябва ли наистина да се опозоря на стари години? Ако ме изоставите, това ще бъде нелоялност.“

Дори при такива обстоятелства той ценеше твърде високо кралското си достойнство и беше твърде справедлив, за да изпитва и най-малката завист, подобна на тази на Саул, към мен. Като монарх той не само не се чувстваше унижен от това, че има слуга, който се радваше на уважение и власт, но това дори го издигаше. Той беше твърде благороден, в сравнение с чувствата на онези благородници, които не могат да търпи богат и независим селянин в селото.

Сърдечността, с която той нито заповядваше, нито предписваше, а разрешаваше и участваше в почестите по случай 50-ата ми годишнина от службата през 1885 г., разкри този благороден и кралски характер в истинската му светлина, както пред обществото, така и пред историята. Празненството се състоя не по негова заповед, а с негово разрешение и радостна подкрепа. Нито за миг не му хрумна мисъл за завист към поданика и слугата му и нито за миг не изостави съзнанието, че е монарх, така както всички почести, дори най-преувеличените, никога не потискаха в мен осъзнаването – и радостното осъзнаване – че съм слуга на този монарх.

Тези отношения и моята привързаност бяха основани върху моите твърди роялистки убеждения, но този вид роялизъм е възможен само под влиянието на определена реципрочност на добри чувства между суверена и неговия слуга, точно както нашето феодално право предполага „лоялност“ и на двете страни. Видът отношения, които имах с император Вилхелм, не е просто правни отношения между суверен и неговия поданик или суверен и неговия васал; те са лични по природа и за да бъдат плодотворни, изискват както суверенът, така и слугата да ги притежават.

* * *

...Беше широко разпространено погрешното схващане, че прехвърлянето на трона от император Вилхелм I на император Фридрих ще бъде свързано със смяна на министри и назначаването на моя наследник. През лятото на 1848 г. за първи път имах възможността да се срещна с тогава 17-годишния принц и да получа от него демонстрация на лично доверие. Оттогава нататък това доверие, въпреки че понякога беше колебливо, остана непокътнато, независимо от различията в нашите политически принципи и възгледи. Опити за подкопаване на това доверие бяха правени от различни страни, без да се изключва крайната десница, и за тази цел бяха стартирани всякакви интриги и измислици, но без траен успех.

Когато здравето на Вилхелм I породило сериозни опасения през 1885 г., престолонаследникът ме повика в Потсдам и ме попита дали бих останал на служба при него, ако тронът премине към друг монарх. Заявих, че съм готов да го направя при две условия: никакво парламентарно управление и никакво чуждо влияние в политиката. „Това е изключено!“, отговори престолонаследникът, придружавайки думите си със съответен жест.

Не можех да очаквам съпругата му да ми прояви същата благосклонност. Нейната естествена и вродена любов към родината ѝ [Англия] веднага се изрази в желание да хвърли цялата тежест на пруско-германското влияние в европейските групировки на везните в полза на отечеството си, което тя никога не преставаше да счита за Англия. Осъзнавайки различните интереси на двете големи азиатски сили, Англия и Русия, тя се стремеше да гарантира, че цялата власт се прилага в интерес на Англия.

Това несъгласие, основано на различия в националността, неведнъж е водило до сблъсъци между Нейно Императорско Височество и мен по Източния въпрос. Влиянието ѝ върху съпруга ѝ винаги е било голямо и нарастваше през годините, достигайки своя връх по време на управлението му като император. Въпреки това, и тя беше убедена, че в интерес на династията аз трябва да остана на власт по време на смяната на монарха.

Нямам намерение, нито е възможно, да опровергам всяка легенда и злонамерена измислица. Тъй като има история, според която през 1887 г., след завръщането си от Емс, престолонаследникът подписал документ, в който заявявал, че ако надживее баща си, ще се откаже от трона в полза на принц Вилхелм. Тази история е включена в английска книга за император Вилхелм II и заявявам ясно, че в тази история няма и сянка на истина.

Също така е басня, че наследникът на трона, страдащ от нелечимо заболяване [рак на гърлото], уж не може да наследи трона съгласно нашите закони, както се твърдеше в някои кръгове през 1887 г. и в което вярваха други. Нито законите, уреждащи кралския дом, нито текстът на пруската конституция съдържат такава разпоредба. Имаше обаче момент, когато въпрос от държавно-правен характер ме принуди да се намеся в лечението на пациент, чиято медицинска история, между другото, се отнася до медицинската наука.

В края на май 1887 г. лекарите, лекуващи престолонаследника, решиха да анестезират престолонаследника и да извършат ларингеална екстирпация, без да го информират за намеренията си. Протестирах, настоявайки това да се прави само със знанието на пациента и, тъй като е замесен престолонаследникът, също и със съгласието на главата на семейството. Императорът, информиран от мен, забрани операцията без съгласието на сина си.

* * *

От малкото спорове, които трябваше да вода с император Фридрих по време на краткото му царуване, бих искал да спомена само един, свързан с размисли върху имперската конституция, с които се бях занимавал и по-рано, и отново през март 1890 г.

Император Фридрих беше склонен да откаже съгласието си за удължаване на мандата на законодателните органи в Империята и Прусия от три на пет години. Относно Райхстага му обясних, че императорът като такъв не е фактор

в законодателството и само като крал на Прусия влияе на Федералния съвет чрез гласовете на пруските представители. Имперската конституция не му дава право на вето върху единодушни решения на двата законодателни органа. Това уточнение беше достатъчно, за да накара Негово Величество да подпише документа, с който се нарежда публикуването на [имперския] закон от 19 март 1888 г.

Когато Негово Величество попита какво постановява пруската конституция по въпроса, можех само да отговоря, че кралят има същото право да приеме или отхвърли законопроекта, както и всяка от камарите на Ландтага. След това Негово Величество временно отказа да го подпише, запазвайки решението за себе си. Така възникна въпросът как трябва да процедира държавното министерство, което беше поискало одобрението на краля. Настоях и получих съгласието му да се откаже от спора с краля засега, тъй като той упражняваше безспорното си право. Освен това законопроектът беше внесен преди смяната на трона и накрая, трябва да избягваме изострянето на вече тежкото положение, причинено от болестта на монарха, с министерска криза. Въпросът беше решен, когато на 27 май Негово Величество, по собствено желание, ми изпрати и пруския закон с подписа си.

На практика е станало обичайно канцлерът да се счита за лице, отговорно за всички действия на императорското правителство. Тази отговорност може да се упражни само ако се признае правото му, като откаже втори подпис, да спре предаването от императора на законопроектите на съюзническите правителства (член 16) до Райхстага.

Самият канцлер, освен ако не е и представител на Прусия във Федералния съвет, според точния текст на конституцията, дори няма право лично да участва в дебатите на Райхстага. Ако, както е досега, той едновременно притежава пруския мандат във Федералния съвет, тогава, съгласно член 9, той има право да се яви в Райхстага и да говори по всяко време; на райхсканцлера обаче като такъв не се предоставя това право от нито един член на конституцията.

По този начин, ако нито кралят на Прусия, нито друг член на Конфедерацията упълномощи канцлера да го представлява във Федералния съвет, последният няма законно право да се явява в Райхстага; въпреки че, съгласно член 15, канцлерът председателства Федералния съвет, но без право на глас, а пруските представители са също толкова независими от него, колкото и представителите на другите конфедеративни държави. Ясно е, че промяна в съществуващите условия, по силата на която отговорността, наложена на канцлера, се ограничава единствено до действията на имперската изпълнителна власт и която го лишава от правото, да не говорим за задължението, да се явява в Райхстага и да участва в дискусиите, има не само формален характер, но и измества съществено центъра на тежестта на факторите от нашия обществен живот.

Подкрепата срещу опозицията, която открих в двора, в парламента и извън него, не беше безусловна и не беше свободна от влиянието на недоволни и съперничаещи си карьеристи. След това, в продължение на няколко години, с променящи се възгледи относно неговата неотложност, размишлявах и обсъждах с други въпроса дали степента на национално единство, която бяхме постигнали, за да бъде осигурена, изисква форма, различна от тази, която е в сила

в момента, наследена от миналото и развита в резултат на събития и компромиси с правителства и парламенти.

По това време, доколкото си спомням, в публичните си речи намерках, че ако Райхстагът, отвъд пределите, разрешени от принципа на монархическото управление, затрудни пруския крал да упражнява имперската си власт, тогава кралят ще бъде принуден да се осланя в по-голяма степен на основата, осигурена от пруската корона и пруската конституция. При изготвянето на имперската конституция се опасявах, че националното ни обединение е застрашено преди всичко от династичните сепаратистки стремежи. Затова си поставих за задача да спечеля доверието на династиите чрез честно и доброжелателно спазване на техните конституционни права в рамките на империята.

Намирах удовлетворение и от факта, че германските управляващи домове, особено най-влиятелните сред тях, се чувстваха удовлетворени както в националното си съзнание, така и в личните си искания. В уважението, което император Вилхелм I изпитваше към своите съюзници, винаги виждах разбиране за политическа необходимост, което в крайна сметка надделяваше над силните династични чувства.

* * *

При император Вилхелм I дълго време се стремях да осигуря на наследникът му Вилхелм [синът на Фридрих] обучението, подобаващо на неговото високо призвание. Преди всичко смятах за целесъобразно да отстраня наследника от ограничения кръг на полковата служба в Потсдам и да го запозная с други, невоенни интереси на времето. Неспособен да осигуря назначаването му на каквато и да е цивилна длъжност, първо може би в ландрата, след това като регирунг-президент²⁹, с опитен служител за съветник, се ограничих да осигуря първоначално преместването на принца в Берлин за военна служба и там да го въведа в контакт с по-широки кръгове на обществото и с различни централни ведомства. Значителни пречки очевидно се криеха в съмненията на придворното министерство, което се опасяваше от разходите за престоя на принца в Берлин и от необходимостта от обзавеждане на замък Белвю.

Резиденцията на принца остана в Потсдам, където обер-президентът фон Ахенбах му изнасяше лекции. Освен това, по молба на принца, през 1886 г. получих разрешение от Негово Величество да му позволя достъп до документите и делата на министерството на външните работи. Вярно е, че това срещна категорично противопоставяне от баща му, престолонаследника Фридрих, който ми писа по този въпрос от Портофино (близо до Генуа) на 28 септември:

„Синът ми, принц Вилхелм, без мое знание, изрази пред Негово Величество желание да се запознае по-отблизо с дейността на нашите министерства през предстоящата зима. В Гащайн научих, че вече обмисля работата си в министерството на външните работи.

Тъй като все още не съм получил официално уведомление за това от никого, съм принуден преди всичко да се обърна към Вас поверително, първо, за да разбера какво решение вече е взето, а след това да заявя, че въпреки прин-

²⁹ *Областен управител. (б. пр.)*

ципното ми съгласие да запозная най-големия си син с въпросите на върховното управление, аз съм категорично против той да започне с Министерството на външните работи.

Факт е, че предвид важността на задачата, пред която е изправен принцът, смятам за препоръчително първо да го запозная с вътрешните отношения в собствената му страна и едва след като ги проучи задълбочено, да му позволя, поне до известна степен, да се занимава с политика – особено като се има предвид склонността му да прави прибързани и необмислени преценки. Неговите знания все още съдържат много пропуски; все още му липсват необходимите основи. Следователно е наложително да се допълнят и усъвършенстват знанията му. Тази цел би могла да се постигне, като му бъде назначен цивилен съветник и едновременно с това или по-късно, като той се обучава в едно от министерствата, отговорни за вътрешните работи.

Но предвид липсата на зрялост и неопитност на най-големия ми син, съчетани със склонността му към самонадеяност и преувеличения, смятам за напълно опасно да го допускам до въпросите на външната политика в момента.

Моля Ви да считате това съобщение за адресирано единствено до Вас лично и разчитам на Вашата подкрепа по този въпрос, който ме тревожи от голяма важност“.

Съжалявах за връзката между баща и син, за която свидетелстваше това писмо, за липсата на контакт между тях, на който се надявах; признавам, че подобна връзка съществуваше от няколко години между Негово Величество и престолонаследника. По това време обаче не можех да споделя мнението на последния, тъй като принцът вече беше на 27 години, докато Фридрих Велики се възкачил на трона на 28 г., а Фридрих Вилхелм I и Фридрих Вилхелм III – дори на още по-млада възраст. В отговора си се ограничих до цитиране на заповедта на императора за „назначаване“ на принца в министерството на външните работи. Подчертах също, че в кралското семейство авторитетът на бащата е на второ място след този на монарха.

* * *

Основното възражение на императора срещу преместването на принца в Берлин не беше свързаните с това разходи, а това, че принцът беше твърде млад, за да бъде повишен в следващото военно звание, което би послужило като външна причина за преместването му в Берлин.

Напомнянето на императора за неговия собствен, много по-бърз, възход във военната йерархия не ми беше от полза. Взаимодействията на младия принц с централните ни институции се ограничаваха до министерството на външните работи, което беше подчинено на мен и чиито най-интересни документи той жадно изучаваше, без да проявява никакво желание за усърдно разбиране и анализ.

За да запозная по-задълбочено принца с административната служба и да въведа цивилни елементи в постоянно общуване с него, наред с военни елементи с техните другарски обноси, поисках от Императора разрешение да назнача на Негово Кралско Височество един от най-висшите чиновници с научно образование.

За тази цел предложих Херфурт, помощник-държавния секретар в министерството на вътрешните работи, който познаваше законодателството и статистиката в национален мащаб и затова изглеждаше особено подходящ за наставник на престолонаследника. През януари 1888 г. по моя инициатива синът ми покани принца и Херфурт на вечеря, за да ги представи лично. Но това запознаване не доведе до по-нататъшно сближаване. Князът определи като подходящ човек за свой правителствен съветник, запасния офицер фон Бранденщайн от Магдебург.

Последният наистина се оказа човек, подходящ за тази задача във всяко отношение. По мое искане той пое поста, но до средата на март изрази желание да бъде освободен от него и да се върне към предишните си дейности в провинцията.

Принцът се отнасяше с него много любезно и беше добре дошъл гост на всички вечери, но не чувстваше никаква полза от службата си и не можеше да се приспособи към безделния живот на двора. Въпреки това беше убеден да остане временно.

През юни, когато принцът се възкачва на трона, фон Бранденщайн, по негова заповед, получава назначение в Потсдам с повишение, въпреки протеста на съответните ведомства относно нарушаването на правата на старшинство при повишения.

Усилията ми да осигуря военното преместване на принца в една от провинциите, просто за да елиминирам влиянието на полковата среда в Потсдам, бяха безплодни. Разходите за издръжка на принца и свитата му в провинциите изглеждаха дори по-големи за придворното министерство, отколкото в Берлин. Нещо повече, самата принцеса беше против този план.

Вярно е, че през януари 1888 г. принцът е назначен за командир на бригада в Берлин, но бързото развитие на болестта на баща му в крайна сметка му попречи да придобие други впечатления за вътрешния живот на държавата преди възкачването си на трона, освен тези, които полковият живот можеше да предизвика.

Наследникът на трона, бидейки приятел с млади офицери, най-даровитите от които може би мислят само за собствената си кариера, рядко може да разчита на влиянието на обкръжението си, за да му помогне да се подготви за бъдещите си дейности. Дълбоко съжалявах за ограниченията, на които настоящият император беше осъден в миналото поради скъперничеството на придворното министерство, но не успях да променя това. Затова той се възкачи на трона с възгледи, чужди на нашите пруски представи и на нашия държавен живот.

* * *

От 1884 г. принцът си кореспондираше с мен, понякога оживено. Известно недоволство се появи за първи път в писмата му, след като аз, с убедителни аргументи, но по много уважителен начин, го посъветвах да не прави два проекта. Единият от тях беше свързан с името Щекер.

На 28 ноември 1887 г. в кабинета на генерал-квартирмейстора граф Валдерзее се провежда среща. Участват принц Вилхелм, принцесата, придворния проповедник Щокер, членове на парламента и други видни личности. Срещата

трябваше да обсъди набирането на средства за Берлинската градска мисия. Граф Валдерзее открива срещата с реч, в която подчертава, че градската мисия няма политически подтекст и че единственият ѝ принцип е лоялността към краля и култивирането на патриотичен дух; че единственото сигурно средство за противодействие на анархистичните тенденции е осигуряването на духовна храна наред с материална помощ. Принц Вилхелм, изразявайки съгласието си с изявленията на граф Валдерзее, според репортаж, публикуван в „Kreuzzeitung“, използва термина „християнско-социална идея“.

След завръщането си от срещата, принцът посети сина ми и, разказвайки какво се е случило там, отбеляза: „Все пак има нещо от Лутер в Щокер.“ Синът ми, който за първи път чу за срещата от принца, отговори, че Щокер може и да има своите достойнства и да е добър оратор, но че е неуравновесен и не винаги може да разчита на паметта си. Принцът възрази, че въпреки това Щокер е спечелил много хиляди гласове за императора, отнемайки ги на социалдемократите. Синът ми отговори, че от изборите през 1878 г. насам вотът за социалдемократите непрекъснато се е увеличавал и че е трябвало да намалее значително, ако Щокер действително е спечелил част от гласовете. В Берлин народното участие в изборите е ниско, но берлинчани обичат срещите, шума и кавгите, а някои безразлични избиратели, които обикновено не гласуват, със сигурност биха могли да се явят и да гласуват за кандидата на Щокер в резултат на кампанията му. Но ще е грешка да се мисли, че Щокер и неговата агитация са убедили значителен брой социалдемократи.

Малко след това в Лециптинген се проведе ловна вечеря, след която принцът показва на присъстващите вестник със статия за целите на гореспоменатото събрание. В разговора, който последва между спътниците на принца, синът ми защити мнението, че Щокер трябва да се разглежда не като пастор, а като политик. Но като политик той позволи да бъдат препоръчани твърде много крайности, за да може принцът да отъждестви неговите възгледи със своите собствени.

От Лютцптинген синът ми пътува през Берлин директно до Фридрихсруе, където по това време бях прочел няколко статии за така наречената среща във Валдерзее и го попитах за нейното значение. Той разказа какво се е случило в Лютцптинген. Одобрих неговата гледна точка, отбелязвайки, че засега нищо от това не ме засяга. Междувременно шумът в печата нарастваше и добронамерени хора посещаваха сина ми, и той имайки предвид интересите на принца, съжаляваше, че принцът е попаднал в ситуация, от която сега не може да се измъкне. Близките до принца, които разговаряха с него за това, бяха изумени от неговата суровост и съобщиха, че синът ми е бил очернен в неговите очи. Камерхер фон Мирбах увери принца, че през декември синът ми уж е публикувал остри статии в „Норддойче Алгемайне Цайтунг“, които послужили като сигнал за картела и либералния печат да заемат позицията срещу принца и неговия щекерианизъм. Всъщност нито синът ми, нито аз някога сме ги чели.

Синът ми забеляза въздействието на това подстрекателство на следващото дворцово тържество и на всички следващи, където принцесата, която дотогава

беше мила със сина ми, упорито го игнорираше. Той отново привлече вниманието едва в навечерието на заминаването си за Санкт Петербург, когато цялото държавно министерство присъстваше на приема.

Нямах причина да продължавам с този въпрос, докато принцът не се обърна към мен със следното писмо:

Потсдам, 21 декември 1887 г.

За мое съжаление научих, че Ваше Височество очевидно не е съгласен с начинанието, което започнах в интерес на бедните класи на нашия народ. Опасявам се, че претекстът за това изопачаване на намеренията ми бяха репортажите, идващи от социалдемократическите вестници, за съжаление препечатани от много други вестници. Предвид близките отношения, които отдавна свързват Ваше Височество с мен, всеки ден очаквах Ваше Височество да се обърне директно към мен за информация. Затова досега мълчах; но за да предотвратя по-нататъшни недоразумения и дезинформация, сега считам за свой дълг ясно да информирам Ваше Височество за истинското естество на въпроса. Миналата година много високопоставени служители в Берлин и извън него многократно ми изразяваха желание от време на време да се провеждат големи празненства в полза на бедното население на Берлин, приходите от които да служат като постоянна полза за Берлинската градска мисия. С разрешението на Негово Величество Императора беше предложено да се проведе кавалерийски фестивал под мой патронаж. Но това не се случи тогава. През есента те се върнаха към проекта; но поради тежкото заболяване на баща ми, той така и не се осъществи. Вместо това, те се обърнаха към жена ми с молба да поеме патронаж над голям [благотворителен] базар, както беше направила две години по-рано. Принцесата обаче беше твърде разтърсена от все по-тревожните новини за състоянието на престолонаследника (доп. пр. свекъра?!) и изрази желание да се въздържи от организирането на базара и други планирани празненства. Тя предложи да отправи публичен апел за дарения директно към всички приятели на градската мисия и приятели на нуждаещите се.

За тази цел беше предложено да се сформира широк комитет, в който аз предложих да се включат приятели на тази инициатива от всички провинции, и умишлено от най-разнообразни политически партии и различни религиозни изповедания. По мое предложение комитетът беше председателстван от: граф Щолберг, министър фон Путкамер, министър фон Гослер, граф Валдерзее, граф Хохберг и техните съпрузи.

На 28 ноември със съпругата ми поканихме около тридесет души на предварителна среща с граф Валдерзее. Изложих намеренията си пред участниците и подчертах, че в това дело на християнската любов за мен е от изключителна важност да обединя хора от различни политически партии, като по този начин елиминирам всякакви мисли за политика и вдъхновя възможно най-голям брой добронамерени хора за тази обща християнска кауза. Разбира се, в моето трудно, отговорно и деликатно положение за мен беше особено важно да не придавам политически оттенък на това начинание. От друга страна обаче съм дълбоко убеден, че обединението за тази цел е задача, към която трябва да се стремим и която ще осигури най-ефективните средства за решителна борба

срещу социалдемократията и анархизма. Градските мисии, които вече съществуват в някои от големите градове на империята, ми се струват подходящ инструмент за това.

Затова с радост приветствах предложението на различни групи, особено на либералите – фон Бенда и други – предложеното начинание да се разшири по равно до всички големи градове на монархията. По този начин Берлинската градска мисия щеше да се превърне просто в равноправно звено във верига от много други подобни градски мисии и нямаше да има предимства пред мисиите в Магдебург или Щетин.

Надяваме се, че това ще разсее подозренията, които веднага бяха изкуствено предизвикани от пресата чрез умишлено изопачаване на фактите – подозрението, че това уж е било специално ръководено от Щокер. Освен това се предлага мисиите на обединените градове да бъдат поставени под надзора и ръководството на виден свещеник, със сигурност не на Щокер – и този свещеник ще бъде и член на бизнес комитета, който ще включва гореспоменатите свещеници.

По този начин, Берлинската градска мисия, и следователно страховитият Щокер, ще са наравно с всички останали мисии, а участието му в ръководения от комитета въпрос не би било по-голямо от това на ръководителя на градските мисии в Лайпциг, Хамбург или Щетин. Берлинската градска мисия е институция, подкрепяна от редовни църковни събирания и единодушно одобрена от Генералния синод на последното му заседание, дори от либералната му секция. Във всички провинции най-изтъкнатите и уважавани личности са ръководили благотворителните организации на градските мисии в продължение на редица години. Надявам се, че подкрепата на тези организации и включването им в тази работа ще окаже най-голяма помощ за повдигане на масите чрез сътрудничеството на такива благородни сили.

Бях възмутен, че се опитваха да хвърлят подозрение върху това начинание и да го възпрепятстват чрез фалшиво, но много хитро и добре пресметнато наблягане върху личността на Щокер. Въпреки всички достойни услуги, които този човек е оказал на монархията и християнството, ние, именно като се съобразихме с общественото мнение, отдадохме на Щокер второстепенна роля в планираното от мен обединение. Както вече посочих по-горе, това е още по-необходимо, ако искаме да разширим работата си в цялата монархия. Граф Валдерзее вече беше подчертал остро този момент на самата среща. Тъй като цялото начинание е лишено от всякакви политически нюанси, сътрудничеството е отворено за всички страни и се предлага да се призове човек, който в никакъв случай не е политик, да ръководи работата на мисиите в страната и на когото да бъдат подчинени отделните градски мисии.

За тази цел ще бъде поискано и мнението на министъра по религиозните въпроси: може ли той да предложи подходящ кандидат?

Струва ми се, че мъже като граф Щолберг, Валдерзее, генерал граф Каниц, граф Хохберг, граф Цитен-Шверин, фон Бенда, Микел и преданите колеги на Ваша светлост фон Путкамер и фон Гослер са достатъчна гаранция, че въпросът ще бъде проведен правилно и правилно и че ще се развие за доброто на

страната и за по-нататъшното укрепване на Ваша светлост трудната и великолепа работа в държавата. Лично аз съм вдъхновен само от едно нещо: желанието, толкова често изразявано от Негово Величество, да спечели обратно заблудените народни маси чрез съвместните християнски действия на всички добронамерени елементи от всяка класа и всяка партия. В края на краищата, това е намерението, което Ваша светлост също защитава. Отначало новината за нашето начинание срещна широко одобрение, докато социалдемократическите и свободомислещите вестници не се нахвърлиха върху нея, разпространявайки най-невероятните и понякога безсрамни инсинуации. Във всеки случай, те постигнаха това, което искаха: мнозина бяха озадачени. Но твърдо се надявам, че съчувствието, което вече е проявено на много места към моите истински, безпристрастни възгледи, ще послужи в полза и ще донесе благословия на доброто дело, а гнусните нападки само ще допринесат за разкриването на истината и нейното изясняване.

Дълбокото, пламенно уважение и искрената преданост, които изпитвам към Ваше Превъзходителство (по-скоро бих предпочел да бъда нарязан на парчета, отколкото да предприема нещо, което би Ви причинило смущение или дискомфорт), служат, според мен, като гаранция, че по въпроса, който съм замислил, не съм се придържал към никаква партийна или политическа идеология. По същия начин, голямото доверие и топлото приятелство, които Ваше Превъзходителство винаги ми е проявявало и на които аз неизменно съм отвърщвал с гордост, благодарност и радост, ми позволяват да се надявам, че след това обяснение Ваше Превъзходителство ще погледне благосклонно на начинанието, което започнах с най-чисти намерения и весело доверие, ръка за ръка с много всеотдайни и благородни хора, и няма да ми откаже подкрепа, което най-ефективно ще разсее всички подозрения.

И така, накратко: скоро ще бъде създаден бизнес комитет с участието на министри, който да определи общата насока на работата. По-специално, комитетът ще се стреми да разшири дейността си, за да обхване цялата страна. Провинциите и техните столици ще изпратят свои пълномощници, които ще ги представляват и ще ръководят работата на място. Ръководството на мисиите трябва да бъде поверено на подходящо лице, което също ще бъде член на комитета (например, Генералният суперинтендант?) и ще наблюдава всички мисии. Комитетът ще ми докладва решенията си от време на време. Аз не участвам в това начинание, дори не като покровител, а само благосклонно допринасям за неговия успех отдалеч.

В заключение, желая на Ваше Превъзходителство щастлива нова година. Нека продължите да ръководите страната с доказана и мъдра грижа, независимо дали за мир или война. И ако избухне война, помнете, че ръката и мечът на онзи, чийто прародител е Фридрих Велики, който сам се е борил с три пъти повече врагове, отколкото ние имаме в момента, са винаги готови, и че десет години усилена военна подготовка не са били напразни!

С най-предано приятелство
„Вилхелм, принц на Прусия.“

* * *

Няколко седмици по-рано принцът ме информира за друг свой план в следното писмо:

Потсдам, 29 ноември 1887 г.

Мраморния дворец

С настоящото си позволявам да препратя на Ваше Превъзходителство документ, който съм съставил, предвид възможността за непосредствена или неочаквана смърт на императора и баща ми. Това е кратък указ до моите бъдещи колеги - германските имперски принцове. Гледната точка, от която изхождах, може да се обобщи по следния начин.

Империята е все още млада и промяната, която се случва в нея, е първата в нейната история. Властта преминава от могъщ суверен, който е играл важна роля в основаването на империята, към млад и сравнително непознат суверен.

Почти всички принцове принадлежат към поколението на баща ми и, човешки погледнато, не може да им се вмени, че преходът към управлението на нов, толкова млад, суверен е донякъде неприятен за тях. Следователно, редът на наследяване, установен от Божията воля, трябва да бъде представен на принцовете като неотменим свършен факт; и то по такъв начин, че да нямат време да философстват по въпроса.

Следователно, моето намерение и желание са това писмо, след като бъде прегледано и, ако е необходимо, изменено от Ваша Милост, да бъде депозирано в запечатан плик във всички мисии и, ако поема контрола над държавата, незабавно да бъде предадено чрез пратеници на съответните принцове. Имам отлични отношения с всички мои роднини в империята; вече обсъдих бъдещето с почти всички тях през това време и, възползвайки се от семейните си връзки с повечето от тези владетели, се постарях да създам най-приятна основа за приятелско общуване. Ваша Милост ще разбере това от пасажа в писмото ми, който говори за подкрепа както в съвети, така и в действия; с други думи, старите чичовци не бива да спъват скъпия си млад племенник!

Често разговарях с баща си относно позицията на бъдещия император и много скоро се убедих, че имаме много различни възгледи.

Баща ми винаги е бил на мнение, че само той трябва да командва, а принцовете са длъжни да се подчиняват. Аз обаче вярвах, че принцовете не трябва да се разглеждат като сбор от васали, а по-скоро като един вид колеги, чиито думи и желания трябва да се изслушват спокойно. Що се отнася до изпълнението, това е друг въпрос. Ще ми бъде лесно, отнасяйки се към тези господа като към племенник и чичо, да спечеля благоволението им с дребни услуги и да ги подкупя с учтиви посещения. Като си позволя да бъда убеден в правилността на начина си на мислене и действие и като си позволя да бъда взет под свой контрол, те ще бъдат още по-склонни да ми се подчиняват. А подчинението е необходимо! По-добре е обаче това да се случи чрез убеждение и доверие, отколкото под принуда. В заключение изразявам надеждата, че желаният съм се е върнал към Ваше Величество. Оставам Ви винаги искрено предан.

„Вилхелм, принц на Прусия.“

* * *

Отговорих и на двете послания на принца със следното писмо:

Фридрихсруе, 6 януари 1888 г.

Ваше Кралско Височество ще ми прости, че все още не съм отговорил на вашите любезни послания от 29 ноември и 21 декември. Толкова съм изтощен от болестта и безсънието, че едва се справям с ежедневната си кореспонденция и всяко напрежение увеличава слабостта ми. Мога да отговарям на писмата на Ваше Височество само лично и ръката ми вече не ми се подчинява със същата лекота. Освен това, за да дам задоволителен отговор на тези писма, би трябвало да напиша историко-политическо произведение. Но, както се казва, „най-доброто е враг на доброто“, предпочитам да отговоря, доколкото ми позволяват силите, вместо да чакам в неуважително мълчание силите ми да се укрепят. Надявам се скоро да бъда в Берлин и в личен разговор да наваксам това, което силите ми пречат да напиша.

Най-смирено връщам приложението към писмото от 29 ноември миналата година и с уважение съветвам Ваше Височество да го изгори незабавно. Ако подобен проект стане публично достояние преждевременно, това би имало тежко въздействие не само върху Негово Величество Императора, но и върху Негово Кралско Височество Престолонаследника; а в наши дни запазването на тайната винаги е под въпрос. Дори единственото съществуващо копие, което внимателно пазя тук под ключ, може да попадне в грешни ръце; и ако двадесет копия бъдат подготвени и депозирани в седем мисии, рискът от неприятни инциденти и човешка небрежност ще се увеличи.

Накрая, дори ако документите бяха използвани по предназначение, нямаше да направи добро впечатление, ако се разкрие, че са съставени и подготвени преди смъртта на управляващите личности. Бях искрено доволен, че противно на по-крайните възгледи на Вашия Светлейши Баща, Ваше Височество признава политическото значение на доброволното сътрудничество на съюзните князе в интересите на Империята. Преди не повече от седемнадесет години щяхме да попаднем под властта на парламента, ако князете не бяха застанали твърдо на страната на Империята и то доброволно, защото самите те са щастливи да запазят това, което Империята им гарантира. И в бъдеще, когато аурата на 1870 г. избледнее, сигурността на Империята и нейните монархически институции ще зависи още повече от единодушието на князете.

Князете не са поданици, а съюзници на императора и ако съюзният договор не се спазва по отношение на тях, те няма да се чувстват задължени да го правят и ще продължат, дори да смятат чувствата си за национални, ще търсят подкрепа от Русия, Австрия и Франция при първа благоприятна възможност, стига императорът да е по-силен от князете. Това е така от хиляда години и ще продължи да бъде така, ако старите съперничества между династиите се разпалят отново.

Опозицията в парламента също ще придобие съвсем различна сила, ако досегашното единство на Федералния съвет приключи и Бавария и Саксония действат в съгласие с Виндхорст и Рихтер. Следователно политиката, която подтиква Ваше Височество да се обърне първо към „роднините“, е напълно правилна. Въпреки това, най-смирено Ви съветвам да дадете уверение, че новият император ще уважава и защитава „договорните права на федералните князе“ толкова съвестно, колкото и неговите предшественици. Не е препоръчително да се пренабляга на „изграждането“ и „обединяването“ на империята като

предстояща работа, тъй като князете могат да предполагат по-нататъшна „централизация“ и намаляване на конституционните им права. Ако в Саксония, Бавария и Вюртемберг възникне объркване, чарът на националното единство и неговото мощно влияние ще се разсеят в новите провинции на Прусия и особено в чужбина. Срещу социалдемократите и другите демократи, националната идея е по-силна от християнската, може би не в селата, а в градовете. Дълбоко съжалявам за това, но виждам нещата такива, каквито са. Обаче аз търся най-солидната основа на монархията не в тези идеи, а в кралската власт, чийто носител е готов не само в мирно време да работи усърдно за просперитета на държавата, но и в критични моменти е решен да падне с меч в ръка по стъпалата на трона в борбата за правата си, вместо да се оттегли. Нито един германски войник няма да изостави такъв суверен и старата поговорка от 1848 г. остава вярна: „Срещу демократ само войник може да помогне“. Свещениците могат да навредят много тук и да помогнат малко; регионите, които са най-силните крепости на духовенството, са и най-революционни. През 1848 г. в Померания, с нейното религиозно население, всички свещеници са били в полза на правителството, но въпреки това цяла Източна Померания гласува за социалистите – за надничарите, кръчмарите и купувачите на яйца.

Сега се обръщам към съдържанието на Вашето любезно писмо от 21-ви миналия месец. Най-добре е да започна с неговото заключение, пропито със съзнанието, че Вашият прародител е бил Фридрих Велики. Моля Ваше Височество да последвате примера му не само като военен лидер, но и като държавник. Не е било типично за великия суверен да разчита на такива елементи като „вътрешна мисия“. Разбира се, времената сега са различни, но успехите, постигнати чрез речи и мисии, все още не са солидна основа за монархически позиции. За тях важи поговорката: „Както се печели, така се харчи“. Красноречието на противниците, отровната критика, нетактичността на съмишлениците, германската страст към раздора и липсата на дисциплина – всичко това лесно подготвя катастрофален изход за най-добрата и най-почтена кауза. Според моето скромно мнение, името на Ваше Височество не бива да се свързва с такива начинания като „вътрешната мисия“, особено ако тя се разшири до предложените размери, за да не бъде засегната от евентуален провал. Невъзможно е точно да се предвиди вероятността за успех, тъй като връзките се простират до всички големи градове, като по този начин абсорбират всички елементи и тенденции, които вече съществуват в местните организации или биха могли да се инфилтрират в тях. И накрая, в такива организации не деловите цели са решаващи за действителния резултат, а водещите фигури, които определят характера и посоката на организацията. Те включват оратори и духовници, а често и дами - накратко, елементи, които могат да бъдат използвани за политическа дейност в държавата само с най-голяма предпазливост. В никакъв случай не бих искал мнението на хората за бъдещия им крал да зависи по някакъв начин от поведението и такта на тези елементи. Всяка грешка, всяка неловка стъпка, всяко прекомерно усърдие в дейността на мисиите ще даде основание на републиканските вестници да отъждествяват грешките им с техния висок покровител.

Ваше Височество изброява множество имена на уважавани личности, които са се съгласили да сътрудничат с Вас. Сред тях не виждам нито една, от която бих очаквал единствена отговорност за бъдещето на страната. Освен това човек се чуди колко от тези в този списък биха проявили наистина сериозен интерес към „вътрешната мисия“, ако не бяха знаели, че Ваше Височество и принцесата участват в това начинание. Не се опитвам да подхранвам недоверие там, където доверието е необходимо. Но опитът показва, че един монарх не може без известна доза недоверие, а Ваше Височество е твърде близо до този ранг, за да не проверява непрекъснато дали учтивостта на определени лица се отнася до въпросния въпрос или до бъдещия монарх и Негово Превъзходителство. Всеки, който желае да получи нещо от Вас в бъдеще, вече ще се стреми да установи връзки и отношения с бъдещия император. А колко хора има без тайни намерения и амбиции? И дори тези, които нямат такива, не са имунизирани срещу желанието да се сближат с монарха, което преобладава в нашите монархически настроени среди. Ако не беше Нейно Величество Императрицата, Червеният кръст и други организации нямаше да привлекат толкова много участници; Желанието за установяване на контакт с двора насърчава любовта към ближния. Това е дори добре дошло развитие и не вреди на императрицата. Съвсем различно е положението с наследника на трона. Сред имената, споменати от Ваше Височество, нито едно не е без известен политически подтекст и готовността Ви да служите на желанията на Вашия августейши покровител се основава на надеждата да осигурите подкрепата на бъдещия крал за себе си или за Вашата фракция. След като се възкачите на трона, Ваше Височество ще трябва да използвате хора и партии по своя преценка, с повишено внимание и променлива съдба, като същевременно избягвате външна лоялност към някоя от нашите фракции. Има периоди на либерализъм и периоди на реакция, както и периоди на насилие. За да запазите необходимата свобода на действие, трябва да внимавате общественото мнение да не припише Ваше Височество, дори докато е наследник на трона, на някоя конкретна партийна линия. А това не може да се избегне, ако Ваше Височество установи органична връзка с „вътрешната мисия“ като свой покровител. За мен имената фон Бенда и Микел са просто орнаментални; и двамата са кандидати за бъдещи министерски постове; Въпреки това, в сферата на влияние на мисията, те скоро ще се откажат от конкуренцията със Щокер и останалите свещеници.

Самото име „мисия“ подсказва, че духовенството ще остави своя отпечатък върху това начинание, дори ако Генералният суперинтендант не е водещият член на комитета. Нямам нищо против Щокер; според мен единственият му недостатък като политик е, че е свещеник, а като свещеник - че е замесен в политиката. Радвам се на неговата смела енергия и красноречие, но той определено няма късмет. Успехите, които постига, са мимолетни; той не знае как да ги консолидира и поддържа; всеки равен нему оратор, а има и такива, му ги отнема. Ще бъде невъзможно да се отдели Щокер от вътрешната мисия, а неговата находчивост ще му осигури решаващо влияние в рамките на мисията, както сред неговите събратя духовници, така и сред миряните. Репутацията, която Щокер вече си е изградил, не улеснява защитата или покровителството му. Всяка власт в държавата е по-силна без него, отколкото с него, но в арената на

партийната борба той е Самсон. Той ръководи елементи, които са в рязък контраст с традициите на Фридрих Велики, и правителството на Германската империя не би могло да разчита на тях. Със своята преса и малкия си брой последователи, Щокер ми причини много проблеми и внесе колебания и разделения в могъщата консервативна партия. „Вътрешната мисия“ е почвата, от която Щокер, подобно на гиганта Антей, непрекъснато ще черпи нови сили и на която ще бъде непобедим. Ваше Височество и вашите бъдещи министри значително ще усложнят задачите си, ако включат представителство от „Вътрешната мисия“ и нейните органи. Щом един евангелски свещеник се почувства достатъчно силен, той е също толкова склонен към теокрация, колкото и католическият свещеник, но е по-трудно да се справиш с него, тъй като няма папа над себе си. Аз съм вярващ християнин, но се страхувам, че бих могъл да се отклоня в религиозните си убеждения, ако, подобно на католика, се ограничи до посредничеството на свещеник в общуването си с Бога.

В любезното си писмо от 21-ви миналия месец, Ваше Височество изрази мнение, че бих могъл да получа разяснения от Вас по този въпрос по-рано; обаче, само последното писмо на Ваше Височество ме информира за състоянието на нещата и отговорът ми няма друго основание освен съдържанието на това писмо. Това, което знаех до този момент, беше, признавам, достатъчно, за да ме разтревожи известно относно атаките на пресата срещу Ваше Височество, но имах твърде малко доверие в сериозността на въпроса, за да се обърна директно към Ваше Височество. Само писмото от 21-ви ме убеди в обратното.

Ваше Височество ще благоволите да ми позволите откровеността, с която изразих възгледите си по-горе. Доверието, с което Ваше Височество постоянно ме удостоява, и увереността на Ваше Височество в моята почтителна преданост ми позволяват да разчитам на такава отстъпка. Аз съм стар и слаб и единствената ми амбиция е в желанието да запазя благоволенieto на императора и неговите наследници, ако ми бъде писано да надживея своя суверен. Чувството за дълг ме задължава да служа вярно на управляващия дом и страната, докато мога. В съответствие с този дълг, в отговор на Вашето любезно писмо, настоятелно съветвам Ваше Височество да не Ви налага окови, обвързващи с каквато и да е политическа или църковна организация, преди да се възкачите на трона. Всички сдружения, в които влизането и дейността на отделните членове зависят от самите тях, от тяхната добра воля и лични възгледи, могат да бъдат ефективно използвани за атакуване и разрушаване на съществуващия ред, но не и за неговото изграждане и запазване. Достатъчно е само да се погледнат резултатите от дейността на консервативните и революционните съюзи, за да се убедим в тази жалка истина. В нашата страна само кралят, който стои начело на държавната власт, е призван да извършва конструктивна работа и да запазва жизнеспособни реформи чрез законодателство. Посланието на императора за социални реформи би останало мъртва буква, ако се очакваше прилагането му от дейността на свободните сдружения; въпреки че те могат да критикуват и да се оплакват от недостатъци, те не могат да ги коригират.

Неизбежният провал на техните начинания може да бъде понесен още по-лесно от членовете на съответните им сдружения, защото впоследствие всеки ще обвинява другия; но това ще бъде по-вредно за престолонаследника като

покровител в очите на общественото мнение. Да бъдеш в една и съща асоциация с Ваше Височество е ласкателно и полезно за всички без никакъв риск за него; но за Ваше Височество ситуацията е точно обратната: всеки член на асоциацията се чувства издигнат и арогантен, като принадлежи към същата асоциация като престолонаследника, докато последният, в замяна на значението, което придава на асоциацията чрез участието си, не получава нищо друго освен риска от провал по вина на другите. От приложената изрезка от „Freisinnige Zeitung“, която получих днес, Ваше Височество благоволява да отбележи как демокрацията вече се стреми да отъждестви Ваше Височество с така наречената християнско-социална фракция. Тези редове, които информират обществеността за моите и Вашите връзки с тази фракция, се публикуват като форма на разведряване. „Freisinnige Zeitung“ прави това, разбира се, не от доброжелателност или за да окаже услуга на имперското правителство. „Религиозното и морално образование на младежта“ само по себе си е почетна цел, но се опасявам, че под този прикритие се преследват други цели – политически и йерархични по природа. Лъжливото внушение на пастор Зайдел, че съм негов съмишленик и виждам него и неговите последователи предимно като християни, ще ме принуди да го опровергая и тогава ще се разкрие, че отношенията между тези господа и мен са горе-долу същите като тези между мен и всяка друга опозиция на сегашното правителство на Негово Величество.

Наистина съм в опасност да напиша цяла книга. В продължение на двадесет години страдах твърде много от машинациите на господата от „Kreuzzeitung“ и евангелските на Виндхорст, за да мога да говоря за тях накратко. Завършвам това прекомерно дълго писмо с най-смирена и искрена благодарност за добротата и благосклонното доверие, изразени в посланието на Ваше Височество.

На това получих следния отговор:

Потсдам, 14 януари 1888 г.

Получих писмото на Ваша Светлост и изразявам дълбоката си благодарност за задълбоченото и подробно обяснение защо смятате за необходимо да ме разубедите да подкрепя градската мисия. Мога да Ви уверя, че положих всички усилия да разбера Вашата гледна точка. Преди всичко, напълно осъзнавам необходимостта да се въздържа от тесен контакт с определени партийно-политически движения, камо ли от идентифициране с тях. Това винаги е бил мой принцип, който стриктно съм спазвал и прилагал. Въпреки всичките ми усилия обаче, все още не мога да се убедя, че подкрепата ми за стремежите на градската мисия може да се разглежда като каквато и да е политическа позиция.

Мисията беше, е и доколкото можем да определим, ще продължи да бъде чисто труд на любовта, посветен единствено на духовното благополучие на бедните и облекчаване на техните страдания. Въпреки писмото Ви, аз оставам уверен, че при по-внимателно разглеждане, Ваше Превъзходителство ще признае правилността на тази позиция.

Следователно, макар напълно да признавам всички аргументи, които Ваша Светлост е изтъкнала срещу мен, не мога да се откажа от въпрос, за чиято важност за общото благо съм твърдо убеден; и това убеждение се потвърждава

от безбройните писма и послания на одобрение, които са достигнали до мен от всички части на монархията, особено от католическата и работническата класа на населението.

Въпреки това, не мога да не се съглася с Ваше Превъзходителство, че е желателно и необходимо да се предприемат решителни действия, за да се разсее погрешното предположение, че става въпрос за покровителство на определени политически движения. За тази цел ще упражня натиск върху придворния проповедник Щокер, за да го убедя да подаде оставка от официалното си ръководство на градската мисия и да оповести този факт по начин, който не компрометира Щокер.

Струва ми се, че подобна публична изява ще заглуши всички подозрения относно моите намерения и позиция; ако това не се случи, горко им, когато поема командването! Същевременно Ваше Превъзходителство признава важността, която отдавам на елиминирането, доколкото е възможно, и на най-малката сянка на несъгласие между нас.

„Вилхелм, принц на Прусия.“

* * *

Горната кореспонденция предизвика първото, временно недоволство на принца от мен. Той очакваше да отговоря на писмото му с похвала в стила на неговия кариеристки кръг. Аз обаче сметнах за свой дълг да го предупредя, в ръкописно писмо, чиято дължина далеч надхвърляше моите възможности за работа, може би написано с донякъде дидактичен тон, срещу машинациите, чрез които клики и отделни лица се опитваха да си осигурят покровителството на престолонаследника. Както формата, така и съдържанието на отговора на принца не ми оставяха никакво съмнение, че несъгласието ми с плановете му и предупредителната ми критика бяха предизвикали недоволството му. В края на отговора си, във форма, подобаваща на позицията на принца, той вече изрази това, което по-късно щеше да формулира като император: който ми противоречи, „ще го унищожа“.

Като се замисля сега, вярвам, че през 21-те месеца, в които служех като негов канцлер, императорът едва потискаше желанието си да се отърве от наследения си наставник, докато то най-накрая не избухна. Раздялата, която щях да подготвя с всички необходими формалности, ако знаех за желанията на императора, беше извършена внезапно, обидно и, бих казал дори, много обидно.

Резултатът обаче беше в съответствие с моя съвет, тъй като участието в планираното христолубиво начинание беше ограничено предимно до по-тесен и по-малко избран кръг от хора. Фактът, че постановката, която не одобрявах, се проведе в дома на граф Валдерзее, допринесе този влиятелен човек в княжеския кръг да бъде още по-раздразнен от преди. Преди това бяхме дългогодишни приятели, а по време на войната с Франция го бях оценил като войник и политически съюзник, така че по-късно ми хрумна идеята да го препоръчам на императора за военни длъжности от политически характер.

Когато влязох в по-близък контакт с графа по време на службата си, започнах да се съмнявам в неговата пригодност за политическа дейност и когато граф Молтке, който беше начело на Генералния щаб, се нуждаеше от помощ-

ник, сметнах за необходимо да поискам мнението на военните кръгове за Валдерзее, преди да докладвам мнението си на императора, в съответствие с неговите заповеди.

В резултат на това насочих вниманието на Негово Величество към генерал фон Каприви, въпреки че знаех, че той няма същото добро мнение за мен, както аз за него. Идеята ми за кандидатурата на Каприви за бъдещ наследник на Молтке в крайна сметка се провали, вярвам, поради трудността да се установи между две такива независими фигури *modus vivendi* [нормални отношения], необходими за двойното ръководство на Генералния щаб. На висшите кръгове им се струваше, че този проблем може да бъде решен по-лесно, като поста помощник на граф Молтке се даде на генерал Валдерзее: благодарение на новото си назначение последният се оказа по-близо до монарха и неговия наследник на трона. В областта на невоенната политика името му за първи път стана известно на широката общественост във връзка с придворния проповедник Щокер, а именно във връзка с конференциите, провеждани в дома му на тема „вътрешна мисия“.

В навечерието на Нова година 1887 г., преди да замине за Фридрихсруе, синът ми срещна принца на гара Лертер. Той го чакаше и ме помоли да му кажа, че аферата със Щокер е напълно безобидна. Принцът добави, че синът ми е бил сериозно нападат във връзка с този въпрос, но че той, принцът, се е застъпил за него.

Съдейки по коментарите на Негово Величество, великият херцог на Баден, който преди това ми е оказвал доброжелателна и енергична подкрепа, е влияел неблагоприятно върху решенията на императора през последния период от кариерата ми. В дворцовите среди в Берлин и Карлсруе ми беше казано, че причината за промяната в мнението на великия херцог през последния период на службата ми е фактът, че, колкото и зает да бях с делата си, не съм посещавал достатъчно често великия херцог и съпругата му, според дворцовия обичай, по време на престоя им в Берлин.

Въпреки че многократното недоволство на великия херцог постепенно охладя благоразположението му към мен, все още не вярвам, че той умишлено се е стремил към отстраняването ми от длъжност. Неговото влияние върху императора, което аз характеризирах като пречка за моята политика, се прояви във въпроси относно тактиката на императора спрямо работниците и Социалистическия закон. Бях информиран – и това е правдоподобно – че през зимата на 1890 г., преди внезапната промяна на императора от съпротивата, която препоръчах, към отстъпки, той се е консултирал с великия херцог; последният, в духа на баденската традиция, ми препоръча, вместо да се боря с опонентите си, да ги спечеля. Той обаче беше шокиран и недоволен, когато промяната в мнението на Негово Величество доведе до моята оставка.

Съветът на великия херцог не би бил успешен, ако Негово Величество не беше склонен да предотврати допълнителното накърняване на правилната оценка на собствената инициатива на монарха от съмнение дали най-висшите решения идват от императора или от канцлера.

„Новият суверен“ чувстваше нужда не само да се освободи от своя ментор, но и да избегне да бъде засенчен, в настоящето и бъдещето, от сянката на канцлер като Ришельо или Мазарин. Той беше дълбоко впечатлен от фразата, умишлено изречена от граф Валдерзее на закуска в присъствието на неговия адютант Адолф фон Бюлов: „Фридрих Велики никога нямаше да стане велик, ако в началото на царуването си беше намерил и задържал министър с такова значение и власт като Бисмарк.“

* * *

Император Вилхелм II нямал нужда от служители със собствени възгледи, които биха могли да му противоречат по даден въпрос, разчитайки на авторитета на своите знания и опит. Думата „опит“ на устните ми го дразнеше и веднъж предизвика възклицанието: „Опит? Ами, със сигурност нямам!“ За да осигури на министрите си компетентни инструкции, той доближаваше подчинените им до тях, получавайки от тях или от частни лица информация, която би му позволявала да поеме инициативата в отношенията си с министрите на съответните ведомства.

...Кога императорът е замислил идеята и е решил да ме отстрани, не знам. Идеята, че няма да сподели славата на бъдещото си царуване с мен, му е била внушена и усвоена още когато е бил принц. Естествено е било бъдещият наследник на трона, и достъпът до него като млад офицер да е бил лесен, да бъде ухажван от карьеристи – това, което на берлинския диалект някога са наричали „военни и цивилни обучащи“. Колкото по-вероятно ставаше, че принцът ще се възкачи на трона скоро след смъртта на дядо си, толкова по-енергични ставаха усилията да се спечели благоволенieto на бъдещия суверен за лични и партийни цели.

...Недоволството, което принц Вилхелм беше изразил в кореспонденцията си с мен относно аферата „Щокер“ (писмото му от 14 януари 1888 г.), отново се беше разсеяло, поне външно. На вечеря, която дадох на 1 април (рождениният ден на Бисмарк), принцът, който по това време вече беше станал наследник на трона, вдигна тост за мен. Според „Норддойче Алгемайне Цайтунг“ истинските думи на принца бяха:

„Използвайки военна образност, сравнявам настоящата ни ситуация с тази на полк, който отива в атака: командирът на полка е паднал, докато следващият по ранг, макар и тежко ранен, смело препуска напред. Погледите са вперени в знамето, високо държано от знаменосеца. Така и Ваше Височество държи високо знамето на империята. Нашето най-искрено желание е Ваше Височество, заедно с нашия любим и обожаван Император, да държи високо императорското знаме в продължение на много години. Нека Бог благослови и закриля Императора и Ваше Височество!“

На 1 януари 1889 г. получих следното писмо: „Скъпи принце! Годината, която ни донесе толкова много трудни изпитания и непоправими загуби, е към своя край. За мен е едновременно радост и утеха да знам, че Вие сте моята вярна подкрепа и че навлизате в новата година с обновени сили. От все сърце се моля за Вашето щастие и благоденствие, и най-вече за добро здраве за много години напред. Надявам се, с Божията помощ, да работя с Вас още много години за доброто и величието на нашето отечество.“

„Вилхелм II“.

До есента нямаше признаци за промяна в настроението му; но през октомври, по време на престоя на руския император, Негово Величество беше изумен, че го посъветвах да не прави второ посещение в Русия; с поведението си към мен той даде да се разбере недоволството му.

Няколко дни по-късно императорът замина за Константинопол. От Месина, Атина и Дарданелите той ми изпрати приятелски телеграми за впечатленията си. По-късно обаче получих информация, че докато е бил в чужбина, е „чул твърде много за канцлера“. Всяко евентуално раздразнение по този повод се засилваше от навременните остроумия на моите опоненти. Между другото, те споменаваха фирмата „Бисмарк и син“.

Междувременно заминах за Фридрихсруе. На моите години няхах нужда да се вкопчвам в позицията си заради личното си положение и ако бях предвидил скорошното си пенсиониране, щях да го направя по начин, по-удобен за императора и по-достоеен за мен самия. Фактът, че не предвидих това, доказва, че въпреки четиридесетгодишната практика не бях станал придворен и че политиката ме занимаваше повече от въпроса за личното ми положение, към което бях обвързан не от жажда за власт или амбиция, а само от чувство за дълг.

Причините, поради които политическата ми съвест ме възпираше от оставката, се криеха другаде, а именно във външната политика, както по отношение на Империята, така и на германската политика на Прусия. Доверието и авторитета, които бях придобил по време на дългата си служба в чуждестранни и германски двореци, не можех да предам на други. С моето заминаване този капитал щеше да бъде загубен за страната и династията.

През безсънните нощи имах достатъчно време да претегля този въпрос на везните на съвестта си. Стигнах до заключението, че съм длъжен да търпя и че не бива да поемам инициативата за оставката си и да поема отговорността за нея, а да я оставя на императора.

* * *

Мога само горе-долу точно да преценя промените в настроението и намеренията на императора в седмиците преди оставката ми, въз основа на неговото поведение и информацията, която получих по-късно. Мога само ретроспективно да обясня собствените си психологически преживявания, базирани на бележките, които си водех ден след ден.

Разбира се, имаше взаимодействие между настроенията ни, но е невъзможно да се реконструира връзката между тези едновременни събития. На моите години аз ценях не позицията си, а само изпълнението на дълга си. Често, в безсънни нощи, размишлявах без раздразнение дали трябва и мога да избегна предстоящите трудности. Далеч от това да тая негодувание, намирах нежеланието на императора да сподели с мен славата на предстоящото си царуване за разбираемо; правото му да го направи беше очевидно. Предвид моите възгледи за императора и неговите цели, беше много изкушаващо да се освободя от всякаква отговорност; но чувството ми за чест ми подсказваше, че този импулс е бягство от борбата и работата в служба на Отечеството, че е несъвместим със смелото изпълнение на дълга.

По това време се опасявах, че кризите, за които вярвах, че ще настъпят, ще настъпят бързо. Не предвиждах, че началото им ще се забави от изоставянето на цялото антисоциалистическо законодателство от страна на правителството и отстъпките му към различни врагове на империята. Вярвах и продължавам да вярвам, че колкото по-късно настъпят кризите, толкова по-опасни ще бъдат те. Смятах императора за по-войнствен по природа, отколкото беше или остана под чуждо влияние, и смятах за свой дълг да му помагам, като умерявам пламенността му и, ако е необходимо, влизам в спор с него.

След като впечатлението ми, че императорът желае да разреши поне социалните въпроси без мен, и с по-голяма отстъпчивост, отколкото смятах за целесъобразно, се засили, реших да изясня въпроса и в доклада си на 8 февруари казах: „Страхувам се, че безпокоя Ваше Величество.“ Императорът запази мълчание, потвърждавайки по този начин позицията ми. След това заявих приятелски, че в такъв случай първо мога да се откажа от пруските си позиции, като запазя само „старческия дял“ на външното министерство – този, който опонентите ми бяха предвидили за мен повече от 40 години по-рано – и по този начин да мога да продължа да използвам за императора и империята капитала, който бях придобил в Германия и чужбина – моя опит и доверие.

Негово Величество кимна одобрително с глава на тази част от моето представяне и накрая нетърпеливо попита: „Но все пак няма да пропуснете военните кредити в Райхстага, нали?“ Без да знам размера на кредитите, аз отговорих с готовност да ги защита.

Освен това, предложих да отложат оставката си от пруските постове, ако Негово Величество желае, до деня на изборите (20 февруари), така че оставката да не се тълкува като резултат от изборите и същевременно да не повлияе на изборите...

На министерска среща на 9 февруари намекнах за намерението си да подам оставка от пруските си постове. Колегите ми мълчаха, лицата им бяха различни. Казах на сина си: „Те въздъхват с облекчение и задоволство при мисълта, че ще се отърват от мен.“

Обичайните делови отношения на императора с мен претърпяха радикална промяна през онези дни. От това бях принуден да заключа, че императорът смята услугите ми не само за ненужни, но и за нежелани.

Вместо да ми каже това с обичайната си откровеност и приятелство, Негово Величество безмилостно настоя да подам оставка. Дотогава не бях изпитвал лично негодувание. Бях искрено готов да помогна на императора да уреди делата си според неговите желания. Това настроение беше нарушено само от мерките, които ме освободиха от всякаква лична отговорност за напускане на службата, както и от внезапността на изгонването ми от апартамента ми, което ме принуди да приключа за един ден с домакинство, чието изграждане ми отне цял живот.

До ден днешен все още не съм узнал с абсолютна сигурност истинската причина за раздялата.

Донесенията от Санкт Петербург. Дали твърденията на Александър III бяха истински? Недоволството на Вилхелм II нараства. Моята оставка

Сутринта на 14 март 1890 г. попитах дали трябва да се явя лично [при императора] в този ден или на следващия, но не получих отговор. На 15 март, около 9,00 ч. сутринта, бях събуден от новината, че Негово Величество току-що ми е наредил да се явя в министерството на външните работи в 9,30 ч.; под това, според установения обичай, той имаше предвид служебния апартамент на сина ми. Там приехме императора. На забележката ми, че почти съм закъснял, тъй като само 25 минути по-рано бях събуден по заповед на Негово Величество, императорът отговори: „Разбирам... Дадох заповедта вчера следобед.“ По-късно се оказа, че е наредил докладът да бъде насрочен едва след 22,00 ч., а по правило няма вечерна поща от двореца.

В доклада си покрай другите теми представени от получените депеша, засегнах въпроса за посещението на Негово Величество в Русия, което той беше планирал за лятото. Поднових възраженията си по този въпрос и ги подкрепих, като споменах за тайни донесения от Санкт Петербург, изпратени ми от граф Хацфелд от Лондон; те съдържаха неблагоприятни изявления, уж направени от Царя за Негово Величество и за последното му посещение в Русия. Императорът поиска да му прочета един от тези доклади, които държах в ръцете си. Заявих, че не смея, тъй като текстът ще го обиди. Императорът взе документа от ръцете ми, прочете го и очевидно не му стана никак приятно, от думите, приписвани на Царя.

Твърденията, приписвани на император Александър III от предполагаеми очевидци относно впечатлението, което братовчед му е направил по време на последното му посещение в Петерхоф, наистина бяха толкова неприятни, че се поколебах да предоставя целия доклад на Негово Величество.

Вече не бях сигурен в автентичността на източниците и информацията на граф Хацфелд; фалшифицираните документи, подхвърлени на император Александър през 1887 г. от Париж, бяха успешно опровергани от мен.³⁰ Те ме подтикнаха да обмисля евентуално намерение да се използват фалшификати, за да се повлияе на нашия монарх от различен ъгъл, в подобна посока, да се обърне срещу руския му роднина и в англо-руските спорове да се прояви враг на Русия и следователно, пряко или косвено, съюзник на Англия.

Вярно е, че вече не живеем във времената, когато обидните шепи на Фридрих Велики превърнаха императрица Елизавета в Русия и мадам дьо Помпадур във Франция по онова време, във врагове на Прусия. Въпреки това не смеех да съобща на собствения си суверен изразите, приписвани на царя.

Но трябваше да взема предвид, че императорът, както обикновено, беше обзет от недоверие, чудейки се дали крия важни съобщения от него и че запит-

³⁰ Става дума за т.нар. „Писма на Фердинанд“ току-що избрания княз на България, които се оказват френски фалшификат, подхвърлен на Александър III докато е в Дания, от френското посолство, чрез жената на шурей му (Валдемар), Мария Орлеанска. Целта е да се настрои още повече и без това глупавият и злобен руски цар срещу Германия и Бисмарк. (б. пр.)

ванията му не се ограничаваха само до директни обръщения към мен. Императорът не винаги се отнасяше към министрите си със същото доверие, както към подчинените си, а граф Хацфелдт, като полезен и послушен дипломат, понякога се ползваше с по-голямо доверие от своя началник.

По време на срещите в Берлин или Лондон, Хацфелдт лесно можеше да се обърне към Негово Величество с въпроса дали тези поразителни и важни послания, какво впечатление са му направили.

Ако се беше разкрило, че не съм ги използвал, а само съм ги прикачил към досието, което е най-добрият начин на действие, императорът можеше да ме упрекне, че съм укрил тези доклади от него в интерес на Русия. Точно това се случи ден по-късно с военните доклади на един от консулите.

Пълното ми мълчание относно докладите на Хацфелдт противоречеше на намерението ми да убедя императора да се откаже от второ посещение в Санкт Петербург. Надявах се, че той ще уважи категоричния ми отказ да разкрия приложенията към доклада на Хацфелдт, както несъмнено биха направили баща му и дядо му. Затова се ограничих до представяне на документите и намеки, че те демонстрират нежелателността на посещението на императора за царя, който ще се радва, ако то не се състои. Текстът, който императорът взе и прочете със собствените си ръце, несъмнено дълбоко го обиди, както можеше да се предположи.

Той се изправи и по-сдържан от обикновено, протегна ръка, в която държеше шлема си. Изпратих го по стълбите до входната врата. Точно преди входа, вече влизайки в каретата, той отново се качи по стъпалата, пред очите на слугите, и топло ми стисна ръката.

Ако характерът на цялото поведение на императора спрямо мен можеше само да породи впечатлението, че Негово Величество иска да направи службата ми непоносима и се опитва да ме накара да подам оставка, то струва ми се, справедливата чувствителност към обидите, докладвани от граф Хацфелдт, в този момент, независимо от съображенията на последния, допълнително засилваше тази тактика на императора спрямо мен.

Дори промяната в маниерите и отношението на императора към мен да не беше постигнала целта, която предполагаше, да изпита нервите ми, но въпреки това беше обичайно монарсите първо да се отплатят на пратеника за всяко оскърбление, нанесено на краля с някакво послание. Древната и съвременната история познава случаи, в които пратеници са ставали жертва на кралски гняв заради съдържанието на послание, на което не са автори.

* * *

На 17 март от Негово Величество пристигнаха редица доклади, включително един от един от нашите консули в Русия. Към него, разпечатана и по този начин преминала през канцеларията, беше приложена ръкописна бележка от императора, в която се казваше:

„Докладите ясно показват, че руснаците са в разгара на стратегическа подготовка за влизане във войната. Дълбоко съжалявам, че получих толкова малка част от докладите. Можете да привлечете вниманието ми към надвисналата ужасна опасност отдавна! Крайно време е да предупредя австрийците и да

предприема контрамерки. При тези обстоятелства, разбира се, няма смисъл дори да мисля за пътуването си до Красное село.”

Докладите са отлични.

В.(илхелм).

Същността на въпроса беше следната. Гореспоменатият консул, рядко имайки надеждна възможност, изпрати наведнъж 14 обемисти доклада, общо над 100 страници. Първият от тези доклади беше написан няколко месеца по-рано, така че съдържанието му не беше нищо ново за нашия Генерален щаб.

Съществувала е следната практика за обработка на военните доклади: доклади, които не са достатъчно важни и спешни, за да бъдат представени директно на императора от външното министерство, са били изпращани на два адреса: 1) военния министър, 2) началника на Генералния щаб за информация с молба за връщането им. Задачата на Генералния щаб е да отдели новата военна информация от вече известната, важната от маловажната и чрез Военния кабинет да предаде на Негово Величество.

В този случай, аз представих директно на императора четири доклада, съдържащи информация от смесен военен и политически характер; шест от чисто военен характер изпратих на посочените два адреса, а останалите четири препратих на съответния съветник за доклад до мен, за да се уверя дали съдържат нещо, изискващо решение от най-висшата инстанция.

Противно на обичайната и единствено възможна процедура, императорът очевидно си е въобразил, че искам да скрия от него докладите, които изпращах до Генералния щаб. Ако бях искал да запазя нещо в тайна от Негово Величество, със сигурност не бих очаквал нечестното укриване на документи от Генералния щаб, от чиито ръководители не всички бяха мои приятели, нито от военния министър Верди.

И така, тъй като консулт докладваше за военни събития, някои от които са се случили три месеца по-рано, в рамките на неговата област на наблюдение, и между другото, за придвижването на няколкостотин казашки отряда към австрийската граница, което известно на Генералния щаб, се наложи да се вдигне тревога в Австрия, да се заплаши Русия, да се подготви за война и да се отмени посещението, което императорът беше обявил по своя инициатива.

И тъй като докладите на консула пристигнаха със закъснение, бях мълчаливо обвинен в държавна измяна, в укриване на факти, за да се прикрие надвисналата опасност отвън.

В личен доклад, който незабавно подадох, твърдах, че всички доклади на консула, които не са били представени директно на императора от министерството на външните работи, са били своевременно препратени на военния министър и Генералния щаб. След като изпратих този доклад, свиках среща на министрите същата вечер (няколко дни по-късно докладът ми беше върнат в министерството на външните работи без никакви бележки в полетата, което означаваше, че сериозното обвинение не е било оттеглено).

Трябва да призная, че беше случайност, а историята може би ще го нарече съдбоносно събитие, че същата сутрин бях посетен от посланика граф Павел Шувалов, който беше пристигнал от Санкт Петербург през нощта и обяви, че е

упълномощен да преговаря за определени договорни отношения. Тези преговори се прекратиха, когато вече не бях канцлер.

* * *

Изготвил съм следното изявление, което ще бъде представено на срещата на министерството:

„Съмнявам се дали мога да продължа да нося отговорността, която ми е възложена за политиката на императора, тъй като той не ми предоставя необходимата за това помощ...“

Днес съм убеден, че вече не мога да представявам външната политика на Негово Величество. Въпреки доверието ми в Тройния съюз, никога не съм изпускал от поглед възможността за неговия разпад, защото в Италия монархията е нестабилна; в Австрия само непоколебимостта на управляващия император изключва промяната по време на неговия живот; а позицията на Унгария никога не може да бъде точно предвидена. Затова се стараех никога да не разрушавам напълно моста между нас и Русия.“

(Следващото беше доклад за ръкописната бележка на Негово Величество относно военните доклади на консула.)

„Не съм задължен да представям всички доклади на Негово Величество, но в този случай го направих, както директно, така и чрез Генералния щаб. Предвид доверието ми в мирните намерения на руския император, не съм в състояние да изпълня мерките, които Негово Величество ми е предписал.

Следователно смятам, че вече няма пълно единодушие между мен и моите колеги и че вече не се ползвам с доверието на Негово Величество. Радвам се, ако пруският крал желае да управлява независимо; знаейки, че оставката ми ще неблагоприятна за интересите на държавата, не се стремя към безделен живот, тъй като здравето ми в момента е добро. Чувствам обаче, че стоя на пътя на императора, а кабинетът официално ме уведоми, че императорът желае оставката ми. С оглед на това, искам най-висшата заповед за моята оставка“.

След моето изявление, направено в съответствие с този план, вицепрезидентът на държавното министерство, г-н фон Бьотихер, защити моето предварително заявено намерение да се ограничи до управлението на външните работи. Министрите на вероизповеданията и правосъдието бяха на мнение, че това е просто недоразумение, което трябва да бъде изяснено пред Негово Величество, а военният министър добави, че отдавна не е чувал нищо от Негово Величество относно военни усложнения с Русия.

Министърът на обществените работи нарече оставката ми бедствие за сигурността на страната и за мира в Европа. Ако оставката ми не можеше да бъде предотвратена, той смяташе, че министрите трябва да предоставят портфейлите си на разположение на Негово Величество (т.е. да подадат оставките си); поне той лично възнамеряваше да го направи.

Министърът на земеделието заяви, че ако съм убеден, че оставката ми е желателна за Негово Величество, не бива да се разубеждавам. Държавният департамент трябва да обсъди какво да се прави, ако оставката ми бъде приета. След няколко лични коментара от министъра на търговията и министъра на войната, аз закрих срещата.

Скоро след вечеря, началникът на гражданския кабинет [на двора], Луканус, се появи и колебливо изпълни заповедта на Негово Величество да попита „защо молбата за оставка, отправена сутринта, все още не е получена“.

Отговорих, че императорът може да ме уволни по всяко време и без мое искане и че със сигурност нямам намерение да остана на служба при него против волята му. Исках обаче да съставя писмото си за оставка по такъв начин, че да мога да го публикувам своевременно. Само с това намерение се осмелих изобщо да го напиша. Нямах намерение да поема отговорност за оставката, а я оставих на Негово Величество. Със сигурност щеше да се намери възможност за публично обяснение на причините, право, което Луканус беше оспорил.

Докато Луканус изпълняваше задачата си, без да посочва никакви причини, предишното ми безразличие естествено отстъпи място на чувство на негодувание. То се засили, когато, още преди да получа отговор на оставката си, Каприви се нанесе в някои от служебните ми помещения. Това представляваше изгонване, при това без предварително уведомление; всичко това, предвид напредналата ми възраст и продължителността на службата ми, аз с право сметнах за грубо.

Дори сега не мога да се възстановя от последствията на това прибързано изселване. При Вилхелм I нещо подобно беше невъзможно дори за некомпетентни чиновници.

* * *

Следобед на 18 март изпратих писмото си за оставка. Текстът на моето искане включваше, по-специално, следното:

„...След последните решения на Ваше Величество относно насоките на нашата външна политика, обобщени в най-висшата нота, приложена от Ваше Величество след връщането на докладите на киевския консул, не можех да поема върху себе си изпълнението на заповедите, предписани от Ваше Величество в тази нота относно външната политика.“

С това бих поставил под въпрос всички онези важни успехи за Германската империя, които въпреки неблагоприятните условия, нашата външна политика е постигнала през десетилетията в отношенията ни с Русия, в духа на двамата починали предшественици на Ваше Величество. Изключителното значение на тези успехи за настоящето и бъдещето току-що ми беше потвърдено от граф Шувалов при завръщането му от Санкт Петербург.

Предвид привързаността ми към службата на кралския дом и на Ваше Величество, и след като в продължение на много години свикнах с позиция, която смятах за постоянна, за мен е много болезнено да се разделя с привичните си отношения с Ваше Величество и с цялата политика на Империята и Прусия. След като обаче съвестно претеглих намеренията на Ваше Величество, които бих бил длъжен да изпълня, ако остана на служба, не мога да направя друго, освен най-смирено да помоля Ваше Величество любезно да ме освободи от задълженията ми като имперски канцлер, министър-председател и пруски министър на външните работи, с отпускане на законна пенсия.

Впечатленията от последните седмици и съобщенията, които получих вчера от гражданския и военния кабинет на Ваше Величество, ми позволяват най-почтително да приема, че с това искане за оставка отговарям на желанията

на Ваше Величество и следователно мога уверено да разчитам на благоприятно удовлетворяване на молбата ми.

Отдавна щях да подам молба до Ваше Величество за освобождаването ми от поста, ако не бях останал с впечатлението, че Ваше Величество би предпочел да използва опита и способностите на верен слуга на Вашите предци. След като уверих Ваше Величество, че няма нужда от подобна молба, мога да се оттегля от държавните дела, без да се страхувам, че решението ми ще бъде осъдено от общественото мнение като ненавременно.

„Фон Бисмарк“.

Вечерта на 18 март генералите от строевата служба бяха призовани в Берлинския дворец; очевидният претекст беше желанието на Негово Величество да чуе мнението им за новото военно законодателство. В действителност обаче императорът произнесе реч на срещата, която продължи около десет минути. Казаха ми поверително, че в края на речта си той е информирал генералите, че е принуден да ме уволни: уж началникът на Генералния щаб Валдерзее е получил оплаквания относно моето произволно поведение и укривателство в отношенията ми с Русия. Граф Валдерзее, по служебен път, докладва на Негово Величество за гореспоменатите консулски доклади и тяхното военно значение. Бях информиран, че нито един генерал не е проговорил, след речта на императора. Граф Молтке също го направи, като само отбеляза на стълбите: „Това е много жалко; младият суверен ще ни постави още много загадки.“

На 19 март, след прием в двореца, синът ми Херберт посети Шувалов. Опитвайки се да го убеди да остане на служба, Шувалов каза, че ако и двамата си тръгнем, нищо няма да се получи от преговорите, които е упълномощен да води. Тъй като това изявление евентуално би могло да повлияе на политическите решения на императора, още на следващия ден по обяд синът ми докладва това на Негово Величество в собственоръчно написан доклад.

Не знам дали беше преди получаването на този доклад или веднага след него, но на 20-ти, дежурният адютант, граф Ведел, дойде при сина ми, за да повтори желанието на императора, обявено в предходните дни чрез упълномощени лица, синът ми да остане на поста си, да му предложи дълъг отпуск и да го увери в безусловното доверие на Негово Величество в него.

Синът ми не вярваше в това, защото императорът многократно, без негово знание, е викал съветници от министерството на външните работи, за да им дава инструкции или да изисква информация от тях. Ведел не оспори това и ме увери, че Негово Величество несъмнено ще премахне това основание за недоволство. Синът ми отговори, че здравето му се е влошило толкова много, че не може да поеме трудната и отговорна позиция без мен. По-късно, след като вече бях получил оставката си, граф Ведел ме посети и поиска да повлияя на сина си да остане. Отказах, казвайки: „Синът ми е пълнолетен.“

* * *

На 20 март получих две сини писма за оставка. Ден преди това Луканус, от името на Негово Величество, посети сина ми, за да се увери в позицията ми относно издигането ми в херцогска титла и да поиска съответна помощ от Ландтага. Синът ми без колебание заяви, че и двете са нежелани и обременяващи за

мен. Същия следобед, след като разговаря с мен, той написа на Луканус, че „присъждането на титлата е обременяващо за мен, предвид начина, по който Негово Величество се отнесе с мен напоследък, а помощ е неприемлива, предвид финансовото ми състояние и по лични причини“. Въпреки това, херцогската титла ми беше присъдена.

Текстът на двете заповеди, адресирани до мен на 20 март, гласеше:

„Скъпи Княже! С дълбоко вълнение научих от Вашата молба от 28-ми този месец, че сте решили да се откажете от постовете, които сте заемали в продължение на много години с несравним успех. Надявах се, че докато сте жив, няма да ми се налага да обмислям раздяла с Вас. И ако сега, напълно осъзнавайки тежките последици от Вашето заминаване, въпреки това съм принуден да се примиря с тази мисъл, правя го, макар и с мъка в сърцето си, с твърдото убеждение, че удовлетворяването на Вашата молба ще допринесе за запазването и опазването на Вашия живот и сили, които са незаменими за Отечеството, за възможно най-дълго време.

Мотивите, които изложихте за решението си, ме убеждават, че по-нататъшните опити да Ви убедя да оттеглите петицията си нямат никакъв шанс за успех. Следователно, аз се съобразявам с Вашите желания, като Ви предавам с настоящото моето любезно съгласие за поисканата от мен оставка от длъжностите, които заемате като имперски канцлер, председател на моето държавно министерство и министър на външните работи, уверен, че ще продължите да предлагате на мен и на Отечеството своите съвети, енергия, лоялност и преданост.

Считах за едно от най-щастливите обстоятелства в живота си, че при възкачването ми на трона ви имах за мой първи съветник. Споменът за това, което направихте и постигнахте за Прусия и Германия, за моя дом, за моите предци и за мен самия, ще остане благодарен и незаличим за мен и германския народ. А и в чужбина вашата мъдра и енергична политика на мир, която с пълна убеденост реших да ръководи действията ми отсега нататък, винаги ще бъде запомнена с благодарност.

Не е по силите ми да възнаградя подобаващо услугите ви. Трябва да се задоволя с това да ви уверя в моята и на страната ми неизличима благодарност. В знак на тази благодарност ви въздигам в ранг на херцог на Лауенбург. Ще поръчам и мой портрет в реален размер да ви бъде изпратен.

Нека Бог те благослови, скъпи ми принце, и да ти дари още много години спокойна старост, озарени от съзнанието за честно изпълнен дълг.

В това си положение оставам винаги верен и благодарен на Вас, Вашият Император и Крал.

„Вилхелм II“.

„Не мога да Ви освободя от поста, на който служихте на моето семейство и на величието и благополучието на Отечеството в продължение на много години, без като началник на армията да си спомня с дълбока благодарност за Вашите незаличими заслуги към моята армия. С далновидна далновидност и

желязна твърдост Вие помогнахте на покойния ми дядо, когато в трудни времена се наложи да се извърши реорганизацията на нашите въоръжени сили, която се счита за необходима.“

Вие помогнахте да се проправи пътят армията, която с Божията помощ ще бъде водена от победа към победа. По време на големите войни вие героично изпълнихте дълга си на войници и оттогава до днес сте готови да действате с неуморно усърдие и саможертва, за да запазите военната сила на нашия народ, наследена от бащите ни, и по този начин да гарантирате запазването на благословиите на мира.

Знам, че съм на едно мнение с армията си в желанието си да продължа да задържам за нея, в най-висок ранг, човек, извършил толкова велики дела. Затова ви назначавам за генерал-полковник от кавалерията с ранг на генерал-фелд-маршал и се уповам на Бог, че Той ще ви запази на тази почетна позиция за много години напред.

Вилхелм“.

Оттогава нататък никой не се е обръщал към мен за съвет, нито директно, нито чрез посредници. Напротив, на моите наследници очевидно е било забранено да обсъждат политиката с мен. Имам впечатлението, че всички чиновници и служители, които ценят позициите си, са длъжни да ме бойкотират не само в деловите отношения, но и публично. Същият този бойкот намери странно официално изражение в дипломатическите укази на моя наследник, издадени с цел дискредитиране на неговия предшественик в чужбина.

* * *

Изразих благодарността си за военното звание в следното писмо:

„С уважение благодаря на Ваше Величество за милите думи, с които Ваше Величество съпроводи оставката ми. Чувствам се привилегирован да ми бъде награден този портрет, който ще бъде почетен спомен за мен и моите близки от времената, когато Ваше Величество ми позволи да посветя енергията си на Ваша служба. В същото време Ваше Величество ме удостои с достойнството на херцог на Лауенбург.“

Позволих си устно да обясня на тайния съветник фон Луканус, с най-голямо уважение, причините, които ми затрудняваха приемането на подобна титла. Затова поисках тази нова услуга да не се оповестява публично. Това искане се оказа невъзможно за изпълнение, тъй като официалното съобщение вече се беше появило в *Staats-Anzeiger* (Държавен вестник) по времето, когато изразих съмненията си.

Аз обаче най-смирено моля Ваше Величество да ми разрешите да продължа да нося предишното си име и титла. За това почетно повишение във военен ранг, моля за разрешение най-смирено да изразя най-смирената си благодарност в краката на Ваше Величество, веднага щом мога да се явя лично, което здравословното ми състояние в момента не ми позволява“.

На 21 март, в 10 часа сутринта, когато синът ми беше на гара Лерт, за да се срещне с принца на Уелс, Негово Величество му каза: „Съдейки по писмото ви от вчера, вие сте разбрали погрешно Шувалов; той току-що ме посети; днес следобед ще ви посети и ще уреди това.“ Синът ми възрази, че вече не може да

преговаря с Шувалов, тъй като подава оставка. Негово Величество не искаше и да чуе за това: „Той ще предостави на сина ми всички възможни облекчения и ще проведе обстоен разговор с него след ден-два; но той трябва да остане.“

Същия следобед Шувалов наистина посети сина ми, но отказа да преговаря, тъй като инструкциите му се отнасяха до мен и сина ми, а не до нашите наследници. Относно сутрешната аудиенция Шувалов разказа, че около един часа сутринта бил събуден от армейски жандарм, който му предал кратка заповед от адютанта му, с която го помолил да се яви в 8,30 ч. Той се развълнувал много, подозирайки, че нещо се е случило с царя. По време на аудиенцията императорът обсъдил с него политиката, бил учтив и заявил желанието си да продължи предишната политика. Той, Шувалов, докладвал това на Санкт Петербург.

На 26 март се сбогувах с императора. Негово Величество каза, че само „загриженост за здравето ми“ го е накарала да ми даде оставка. Отговорих, че през последните години здравето ми рядко е било толкова добро, колкото е било предходната зима. Молбата ми за публикуване на оставката ми беше отхвърлена.

По същото време, когато пристигна моята молба, Каприви вече беше заел част от служебните помещения на канцлера. (Между другото, бях задължен да върна и част от тримесечната заплата, която бях получил на 1 януари 1890 г. – за 11-те дни след оставката ми: от 20 до 31 март.)

Видях, че посланици, министри и дипломати трябваше да чакат на стълбите; това ме принуди изключително много да ускоря опаковането и тръгването си.

Когато Каприви пое поста ми, той страдаше не само от военните си възгледи, но и от психологическите последици от изпитанието на Тантал³¹, което беше преживял в младостта си, което за гвардейски офицер без състояние не беше лишено от трудности и разочарования. Той изпитваше постоянно чувство на негодувание към хора от моето положение.

Доверието ми в характера на моя наследник беше съвсем загубено, когато научих, че е наредил отсичането на вековните дървета, които се извисяваха пред неговия, а преди това и моя апартамент. Тези дървета бяха една от забележителностите на императорската градина на Райхсканцлерията и загубата им беше непоправима, тъй като щеше да отнеме стотици години, за да се възстановят. Император Вилхелм I, който прекара щастливите години на младостта си в градината на Райхсканцлерията, щеше да се обърне в гроба си, ако беше научил, че бивш офицер от неговата гвардия е наредил отсичането на любимите му стари дървета, несравними в Берлин или околността.

³¹ Танталовите мъки (или изпитанието на Тантал) е сюжет от древногръцката митология. Цар Тантал е любимец на боговете но разгневил Зевс, след като решил да изпита тяхното всезнание, като сготвил и поднесъл собствения си син Пелопс на божествена гозба. Като наказание за престъплението си, Тантал бил изпратен в подземното царство Хадес, подложен на вечно мъчение. Вечен глад и жажда: Тантал стоял във вода до брадичката си, но щом се наведе да пие, тя се отдръпвала. Недостижимо изобилие: Над главата му висели клони с прекрасни плодове (ябълки, нарове, смокини), но всеки път, когато посягал да ги откъсне, вятърът ги отвявал. От този мит произлиза популярният израз „танталови мъки“, който описва състояние на непрекъснато и непостижимо очакване, при което желаното е съвсем близо, но остава недостижимо. (б. пр.)

Това унищожаване на дървета разкрива славянска, а не германска черта. Славяните и келтите, племена, несъмнено по-тясно свързани помежду си, отколкото с германците³², не са сред тези, които ценят дърветата, както знае всеки, посетил Полша или Франция и е видял техните обезлесени села и градове. Поскоро бих простил на г-н фон Каприви няколко политически разногласия, отколкото светотатството му, унищожавайки вековни дървета, защото е злоупотребил с правото си да използва обществената земя, като ги е унижил.

* * *

На 29 март напуснах Берлин, подтикнат от спешната нужда да освободя апартамента си. На гарата, по заповед на императора, ми бяха отдадени военни почести, които с право можех да нарека погребение от първа класа.

Преди това получих следното писмо от Негово Величество император Франц Йосиф:

Виена, 22 март 1890 г.

Скъпи принце!

Новината, която привлече цялото ми внимание, че считате за навременно да се оттеглите от интензивния труд и грижите на Вашата служба, вече получи официално потвърждение. Колкото и горещо да желая и да се надявам, че почивката, която ще получите след толкова години непрекъсната, успешна и славна обществена служба, ще бъде от полза за Вашето влошено здраве, не мога обаче да се въздържа да не изразя искреното си съжаление за Вашето оттегляне от делата, особено от ръководството на външната политика на Германската империя, която е толкова близка до нас.

Винаги ще изпитвам дълбока благодарност към Вас за това, че разбихахте отношенията на Германия с Австро-Унгария в дух на лоялно приятелство и че чрез последователното и всеотдайно сътрудничество с хората, на които ми е поверено доверието, създадохте съюз, който сега е неразрушим и който отговаря на интересите на двете империи, както и на моите желания и желанията на Вашия суверен и император.

Радвам се, че Ви оказах подкрепа и безусловно доверие в тези Ваши начинания, толкова жизненоважни за съдбата на нашата част на света. Също така с благодарност оценявам, че при всички обстоятелства можех да разчитам на Вашата пълна откровеност и надеждна помощ.

Нека ви бъде участта в продължение на много години да виждате с удовлетворение как германско-австрийският приятелски съюз, създаден чрез вашите усилия в трудните времена, в които живеем, ще се окаже надеждна крепост не само за съюзниците, но и за мира в Европа.

Приемете, скъпи Княже, уверението, че моите най-сърдечни пожелания винаги ще Ви съпътстват, че си спомням за Вас с чувство на искрено уважение и приятелство и искрено ще се радвам всеки път, когато Ви се даде възможност отново да дадете доказателство за Вашия безкористен патриотизъм и Вашия доказан мъдър опит.

Франц Йосиф“.

³² Изключително вярно наблюдение, славяните и келтите са доста по-примитивни, затова толкова много си допаднаха французите и руснаците и накрая подпалиха Европа, с помощта на друга основно келтска нация - британците! (б. пр.)

Какво да очакваме от германската политика? Състоянието в Европа. Тревожните признаци

Опитвайки се да очертая портрета на Вилхелм II след края на службата ми при него, откривам че качествата на неговите предци са възплътени в него по начин, който можеха да предизвикат по-голяма привързаност у мен, ако бяха вдъхновени от принципа на реципрочността между монарх и поданици, между господар и слуга. В отношенията си с император Вилхелм II не можех да се отърва от впечатлението за едностранчиво уважение.

Чувството, което формира най-солидната основа на цялата структура на пруската армия – чувството, че не само войникът никога няма да изостави офицер, но и офицерът – войника, чувството, което Вилхелм I, дори до крайност, е следвал в отношенията си с подчинените си, все още не е очевидно у младия суверен. Изискването му за безусловна преданост, доверие и непоколебима лоялност е нараснало, но склонността му да отвърща на това доверие и лоялност все още не е демонстрирана. Лекотата, с която той се разделя с доверените си слуги без обяснение, дори с тези, които преди това е смятал за лични приятели, не засилва, а по-скоро отслабва чувството на доверие, което е съществувало сред слугите на пруските крале поколения наред.

С прехода от духа на Хохенцолерн към Кобургско-английските концепции (има предвид влиянието на майка му) се губи нещо неосезаемо, но трудно заменяемо. Вилхелм I, надхвърляйки границите на практичността, защитава и закриляше слугите си дори във времена на нещастие или несгоди. Следователно, той е имал слуги, които са били привързани към него и които се стремяха да му бъдат полезни дори в своя вреда. Неговата топла, сърдечна доброжелателност към другите ставаше наистина непоколебима, винаги придружена от благодарност за оказаните услуги.

Той винаги е бил далеч от това да смята собствената си воля за единствен начин на действие и е никога не е бил безразличен към наранените чувства на другите. Отношението му към подчинените му винаги е оставало доброжелателно настроено като на висш служител и това е изглаждало всякакви разногласия, възникващи по делови въпроси.

Клеветите и злословията, които достигаха до ушите му, бяха игнорирани от благородната прямота на характера му; кариеристи, чиято единствена заслуга се състоеше в безсрамно ласкателство, нямаха шанс за успех при Вилхелм I. Той не беше податлив на задкулисни влияния и не можеше да бъде настроен срещу слугите си, дори ако те идваха от хора на високи постове, най-близки до него; и ако обсъждаше подобни доклади, го правеше в открит разговор с човека, зад чийто гръб е имало намерение да бъде злепоставен [пред краля] чрез тях.

Когато имаше различно мнение от моето, той открито ми го изразяваше, обсъждайки въпроса с мен, и ако не можех да го убедя, тогава когато е възможно, се подчинявах, а ако това се оказаше невъзможно, тогава отлагах въпроса или най-накрая го изоставях.

Моите приятели искрено, а опонентите ми тенденциозно, преувеличаваха моята независимост в политическото ръководство: в случаите, когато кралят оказваше продължителна съпротива срещу желанията ми, основана на личните си убеждения, аз се отказвах от тях, без да ескалирам конфликта. Задоволявах се с постижимото и прибъгвах до протест само когато личното ми чувство за чест беше накърнено. Не бях нито придворен, нито масон.

* * *

Не мога да не спомена отношението на Вилхелм II към чуждите държави, което беше съответно, приятелско, враждебно, или колебливо.

Опитите да спечели любовта на французите, мотивирани от силното му желание да се посети Париж и готовността за отваряне на границата на Вогезите, доведоха само до един резултат: французите станаха по-дръзки, а ние – по-плахи.

Съобщението през есента на 1889 г. за второто посещение на императора, което се състоя през 1890 г., беше лично неприятно за руския монарх и имаше разочароващи последици.

Струва ми се, че поведението ни спрямо Англия и Австрия не е по-правилно. Вместо да ги насърчаваме да вярват, че в най-лошия случай можем да се справим без тях, ние започнахме да им се подмазваме чрез бакшиши, което е доста скъпо за нас, защото създава впечатлението, че се нуждаем от тяхната помощ, докато и двете [страни] се нуждаят от нашата помощ повече, отколкото ние от тяхната.

Предвид малката численост на своите сухопътни сили, Англия, в случай на заплаха от Франция или Русия в Индия и на Изток, можеше да потърси помощ от Германия. Ако обаче ние отдаваме по-голямо значение на приятелството с Англия, отколкото Англия отдава на нашето приятелство, тогава надценяването на Англия спрямо нас се засилва, заедно с убеждението, че ние смятаме за чест да се сблъскаме с неприятности, заради английските интереси без реципрочност.

В отношенията си с Австрия несъмнено отправяме по-малко искания и не е ясно защо по време на срещите ни в Силезия ни беше необходимо да купуваме или засилваме вече установеното взаимно сближаване с обещание за икономически отстъпки. Фразата, че преплитането на икономически интереси, тоест фаворизирането на австрийските интереси за сметка на германските, е неизбежна последица от нашата политическа близост, ми беше представяна от Виена в различни форми в продължение на десет години. Без рязко да отхвърлям техните твърдения, но и без най-малката отстъпка, аз я избъгвах с приятелска учтивост, докато най-накрая Виена осъзна безсмислието на своите претенции и се отказа от тях.

Въпреки това, на срещата на двамата императори в Ронцок³³, австрийците очевидно толкова умело изтъкнаха това твърдение на преден план, че естествено желание да угодят на госта си предизвика обещания от наша страна, които император Франц Йосиф прие *utiliter* [в своя полза]. По време на последвалите преговори между министрите, присъщият на австрийците бизнес нюх отново

³³ Исторически дворцово-парков комплекс, разположен в село Розтока (бивш Рониток), Долносилезко войводство, Югозападна Полша. (б. пр.)

им даде предимство пред нашите новодошли поддръжници на свободната търговия. Може би моят приятел и колега Калноки не може да се сравнява във военното отношение с моя наследник, но в областта на дипломатията Калноки го превъзхождаше по икономически въпроси, въпреки че също не беше експерт в тази област.

Промяната в личните отношения между императорите Вилхелм II и Александър III първоначално оказва такова влияние върху настроението на нашия император, че е невъзможно да се приема без тревога.

През май 1884 г. принц Вилхелм е изпратен в Русия от дядо си, за да честити наследника на трона с навършването му на пълнолетие. Близките отношения на Александър III и уважението му към неговия правуйчо осигуряват на принца топло посрещане и внимателно отношение, нещо, с което той все още не е свикнал в собственото си семейство по това време. Следвайки инструкциите на дядо си, той поддържа предпазливо и сдържано държание; впечатлението, оставено и от двете страни, е задоволително.

През лятото на 1886 г. принцът отново отива в Русия, за да посрещне императора в Брест-Литовск, който прави преглед на войските си в полските губернии. Тук е посрещнат още по-сърдечно, отколкото при първото си посещение, и има възможност да изрази възгледи, които са угодни на императора, тъй като е скъсал с българския княз Александър, а руското влияние в Константинопол е трябвало да се поддържа в напрегната борба срещу влиянието на англичаните. Още в ранната си младост принцът е предубеден към Англия и всичко английско, недоволен е от кралица Виктория и не иска да чуе за брака на сестра си с [Александър] Батенберг. По това време потсдамските офицери съобщават за остри прояви на антианглийски настроения от него. Естествено е, че в политическия разговор, в който императорът го въвлича, той изразява съгласието си с възгледите му и изразява може би повече, отколкото царят би могъл да повярва; впечатлението [на принца], че е спечелил пълното доверие на Александър III, всъщност не е отговаряло на действителността.

С намерението да използва за политическа изгода връзката си с руския император, който преминава през Берлин през ноември 1887 г. на връщане от Копенхаген, принцът тръгва през нощта да се срещне с него във Витенберг. Императорът все още спи и принцът го видял само малко преди да пристигне в Берлин, и то в присъствието на част от свитата си. След вечеря в двореца, докато слизал по стълбите с някого, той отбеляза, че не е имал възможност да разговаря с руския император. Резервираността на госта се обяснявала, ако не с предишните му наблюдения, то поне с факта, че в Копенхаген бил научил в уелските и велфските среди, клоките за внука на кралицата (т.е. Вилхелм), които тогава се разпространявали в английското кралско семейство. Тази резервираност, естествено, не се харесва принц Вилхелм; недоволството му забелязано от околните, раздухано и експлоатирано от неканени военни елементи, които след това сметнали, че войната срещу Русия е уместна. Тази идея завладя Генералния щаб дотолкова, че генерал-квартирмайстера граф Валдерзее я обсъди с австрийския посланик граф Сечени. Последният съобщи това във Виена и скоро след това руският император попитал германския посланик фон Швайниц: „Защо настройвате Австрия срещу мен?“

Аргументите, използвани за оказване на влияние върху принц Вилхелм, са очевидни в писмото му до мен, написано на 10 май 1888 г., когато той вече беше станал престолонаследник. Съдържанието му отдавам на нарастващото влияние на граф Валдерзее, който смяташе момента за благоприятен за водене на война и търсеше по-голямо влияние на Генералния щаб върху имперската политика.

Берлин, 10 май 1888 г.

Ваше Величество!

Прочетох писмото от 9-ти този месец с голям интерес. От съдържанието му обаче трябва да разбера, че Ваша Светлост отдава преувеличено значение на моите бележки в полетата във Виенския доклад от 28 април и следователно стига до заключението, че съм се превърнал в противник на настоящата мирна политика, която Ваша Светлост ръководеше с такава мъдрост и предпазливост и, надяваме се, ще продължи да ръководи за доброто на отечеството още дълго време. Многократно съм се застъпвал за тази политика в Санкт Петербург, Брест-Литовск, и по всички решаващи въпроси, както е добре известно, винаги съм бил на страната на Ваша Светлост. Какво събитие тогава би могло да ме накара внезапно да променя решението си? Бележките в полетата, които направих, в които Ваша Светлост вижда призив от моя страна за промяна в настоящата ни политика, имат за цел само да посочат, че по въпроса за необходимостта или ползността на войната е възникнало разминаване между политическата и военната гледна точка, което с настоящето възнамерявам да представя на Вашето внимание. Военните съображения не са без основание. Мислех, че подобна инструкция би представлявала интерес за Ваша Светлост, но никога не съм си представял, че може да доведе до идеята, че искам да подчиня политиката на желанията на военните.

За да предотвратя бъдещи погрешни тълкувания на моите възгледи, а също и с оглед на частичното признаване на аргументите, представени от Ваша светлост, занапред ще се въздържа от правене на каквито и да било бележки в полетата на политическите доклади, но си запазвам правото да споделя мнението си с Ваша светлост с пълна откровеност по други начини.

Предвид важността на въпросите, повдигнати от Ваша светлост, съм принуден да се спра на тях по-подробно.

Изцяло съм на мнението на Ваше Превъзходителство, че дори войната с Русия да е успешна, няма да можем да дезорганизираме напълно военните ѝ ресурси. Вярвам обаче, че ако войната е неуспешна за Русия, в резултат на вътрешнополитически сътресения, естеството на нейното безсилие ще бъде съвсем различно от това на която и да е друга европейска държава, включително Франция. Нека Ви напомня, че след Кримската война Русия беше отслабена в продължение на почти двадесет години, преди да се възстанови достатъчно, за да може да се бие през 1877 г. Военните ресурси на Франция през 1871 г. не бяха достатъчно дезорганизирани, тъй като пред очите ни и дори с помощта на доброжелателен, победоносен враг, можеше да бъде създадена и сформирана нова армия, която да победи Комуната и да спаси страната от пълно унищожение; парижките укрепления, в ръцете на победителя, не бяха сринати до основи,

ните дори напълно разоръжени; флотът беше изоставен на Франция, която не беше унищожена, а само политически унижена.

Тези факти, които току-що цитирахме, ясно показват, че бяхме далеч от истинското унищожение на врага, че запазихме основата на онези огромни военни активи на сушата и в морето, които сега ни заплашват от Републиката. От военна гледна точка това беше погрешно, но от политическа гледна точка беше напълно съвместимо със състоянието на нещата в Европа и засега беше правилното решение.

Колкото по-силна ставаше Републиката, толкова по-склонна беше Русия – въпреки най-лоялните намерения и поведение на Царя, да се възползва от удобния момент, за да ни нападне в съюз с Републиката (въпреки че Германия не беше нанесла и най-малка вреда). Тази заплашителна ситуация възникна и продължава да съществува не в резултат на война, която да водим срещу Русия по наша собствена инициатива, а в резултат на общия интерес на панславистите и републиканска Франция от унищожаването на Германия като бастион на монархията.

За тази цел и двете нации систематично укрепваха военните си възможности на решаващите граници, без да бъдат провокирани от нас по никакъв начин за това нечувано поведение и без да дават каквото и да е убедително обяснение за него.

Поради тази причина, мъдрата политика на покойния ми дядо, ръководена от Ваше Превъзходителство, успя да създаде съюзи, които допринесоха значително за защитата ни от атаките на нашия естествен, наследствен враг на Запад. Тази политика успя да спечели и благоволенieto на владетеля на Русия. Влиянието на този фактор ще остане, докато настоящият цар наистина притежава силата да прилага волята си. Но веднага щом загуби властта си, и много признаци за това са очевидни, е много вероятно Русия вече да не си позволява да бъде отделена от нашия естествен враг и да се присъедини към него във войната срещу нас в момента, когато военните средства и на двамата изглеждат достатъчно мощни, за да ни унищожат безнаказано.³⁴

При такива обстоятелства стойността на нашите съюзници нараства: здравето им обвързване с нас, като същевременно им се попречи да упражняват каквото и да е значително влияние върху империята, ще бъде и ще остане голяма и трябва да призная, трудна задача за една предпазлива германска политика. Но трябва да вземем предвид и това, че един от нашите съюзници принадлежи към романските народи (Италия) и неговият правителствен апарат не притежава същата абсолютна стабилност като нашия. Следователно, едва ли можем да разчитаме на трайността на този съюз и би било по-добре за нас да започнем война по-рано, в която да разчитаме на подкрепата на нашите съюзници.

Нашите врагове несъмнено ще направят много опити от всякакъв вид, за да ни изолират и да разсеят съюзниците ни; всяка грешка, която правим, всеки гаф в германската политика ще допринесе за тези усилия. Сред такива грешки трябва да включва всяко покровителство на Батенберг; Австрия вижда това като нарушение на своите специални интереси, а Русия ще получи удовлетворение, като ни види лишени от най-добрия си съюзник. Конфликт заради Батенберг

³⁴ Абсолютно вярно наблюдение. (б. пр.)

не може да бъде популярен в Германия и *furor Teutonicus* [тевтонската ярост], толкова необходима във войната, ще отсъства напълно.

Тогава Русия лесно може да създаде отношения, които ще провокират война; но общественото мнение несъмнено ще обвини Германия за войната. Признавам, че това ускорява опасността от война, но на каква цена?

Нямам намерение да продължа с това. Тъй като войната на Запад винаги е била на хоризонта и военните приготовления са били правени съответно за там, и тъй като войната на Запад, както подчертава Ваша светлост, обещава във всяко отношение по-големи предимства, отколкото на Изток, военните власти са особено благодарни за подобна политика, която реално да осигури воденето на войната на Запад веднага щом войната бъде призната за неизбежна.

Но аз също съм на мнение, че ако започнем война на Изток, ще трябва да я водим на двата фронта. Франция ще бездейства само ако преживява особено тежка вътрешна криза или ако отново изпитва военни затруднения, както със сигурност се случи миналата есен (неуспехът с мелинитовите снаряди, непригодността на новата пушка, лошите резултати от стрелбите на полигона в Ютербок). И обратно, не може да се предвиди с абсолютна сигурност, че ако сме принудени да водим война с Франция, Русия *eo ipso* [следователно] ще остане пасивна спрямо нас.

Задължението на Генералния щаб, и особено при обстоятелствата, възникнали миналата есен, е да следи отблизо военната ситуация в собствената си страна и нейните съседи и внимателно да преценява както благоприятните, така и неблагоприятните военни фактори. Получените заключения определят не посоката на политиката, а по-скоро военните мерки, които обслужват тази политика и са обусловени от съществуващата ситуация. Ръководството на Генералния щаб трябва да съобщи тези заключения с максимална откровеност на ръководителя на политиката, като същевременно защитава военната гледна точка. Това, според мен, представлява абсолютно необходимо средство за управление на политиката, дори и най-мирната.

В този смисъл бих искал да Ви помоля да разберете моите злощастни бележки в полетата на доклада от 28 април; същевременно те имаха за цел да посочат, че дори германската политика да се ръководи по най-мирния начин, военните власти на Германия и Австрия имат пълното право да обърнат внимание миналата есен на благоприятната от военна гледна точка възможност за военни действия от двете страни.

Въпреки моите „Маргиналии“ [бележки в полетата], които предизвикаха такова външение, аз все още съм убеден, че Ваше Височество, в случай на евентуална промяна в ръководството на държавата, ще продължите, както и сега, да можете с чиста съвест и със същата твърдост, както и досега, да осигурявате мирното направление на германската политика.

Вилхем,

Престолонаследник на Германската империя и Прусия.

* * *

От 19 до 24 юли императорът посети Петерхоф. Едва по-късно получих пълни подробности за впечатлението, което той направи там. Споменах това

по-горе. Едва през юни следващата година, докато бях във Варзин, два инцидента разкриха, че самият той е пренесъл недоволството си в политическата сфера.

Граф Филип Ойленбург, посланикът в Олденбург, който се ползваше с особената благосклонност на Негово Величество заради светските си таланти³⁵ и често беше канен в двора, поверително уведоми сина ми, че императорът смята политиката ми за твърде „русофилска“ и затова синът ми или аз самият да се срещнем с императора и да отговорим на недоволството на Негово Величество с обяснения. Синът ми попита какво представлява русофилията. Нека посочи политически действия, които са повече от приятелски настроени към руснаците, тоест вредни за нашата политика. Нашата външна политика е внимателно обмислено цяло, погрешно разбрано от аматьорските политици и военни, които влияят на Негово Величество. Ако Негово Величество не ми се довери и се поддаде на интриганти, нека пусне сина ми и мен да си тръгнем с мир. Синът ми сътрудничи с мен в политиката най-съвестно и без да щади силите си и си съсипа здравето³⁶ с непоносимо напрегнатата атмосфера, в която винаги се е намирал. Ако сега отново се наложи да води политика, основана на „чувства“, той би предпочел да си тръгне днес, отколкото утре. Граф Ойленбург, вероятно очаквайки различен отговор, веднага промени тона си и настоятелно поиска да не се правят други заключения от забележките му: той просто се беше изразил зле.

Няколко дни по-късно, по време на посещението на шаха на Персия в Берлин, императорът инструктира сина ми, че печата трябва да се противопостави на новия руски заем; той не желаше още по-големи суми германски пари, похарчени за руски ценни книжа, да се озовават в Русия, която ги използваше само за финансиране на военните си приготовления. Тази опасност беше доведена до знанието му от високопоставен военен служител; по-късно се установи, че това е военният министър, генерал фон Верди. Синът ми отговори, че това не е

³⁵ Този дипломат и приближен до императора, става известен с голям скандала избухнал в 1907 г., по повод обвинението му в хомосексуализъм. Мъжката компания на Ойленбург се събирала често в имението му Либенберг уж за лов, и се занимавали с хомосексуални оргии. И тъй като от време на време там гостувал и кайзера, става обществен скандал. Предизвикан е от серия от публикации на журналиста Максимилиан Харден. През 1892 г. Харден основава седмичника „Die Zukunft“ (Бъдеще), в който пише статии за политика и изкуство. Първоначално е монархист и пламенен почитател на Бисмарк. Но след уволнението на канцлера, Харден се настройва срещу Вилхелм II. В началото на 1906 г. той публикува поредица от статии за близкото обкръжение на кайзера, т. нар. „Кръг Либенберг“, разкривайки хомосексуализма на близкия приятел и съветник на Вилхелм, Филип цу Ойленбург. Публикуването на статиите на Харден води до три сензационни процеса срещу Ойленбург, които въпреки оправдателните присъди причиняват значителни щети на репутацията на императорския дом. Скандалният процес срещу Харден, иницииран от граф Куно фон Молтке, един от участниците в хомосексуалната група, също води до обществен скандал. Самият Куно фон Молтке, градският комендант на Берлин, получава развод от съпругата си, през 1899 г., след като тя открива, че той има любовна връзка от години с Ойленбург, който тогава е пруски посланик във Виена. Дали кайзерът се е включвал в тези оргии или не, не е известно. Според Харднер, Бисмарк му е казал следното за Ойленбург: „Не бива да се приема сериозно като политик. Неподходящ е за важен дипломатически пост. Но е много добър, начетен и любезен. [...] Той не иска кариера; нито за държавен секретар, нито за канцлер. [...] Мечтател, спиритуалист, романтичен оратор, [...] който толкова умело играе ролята на гардеробиер на средновековните фантазии на краля.“ (б. пр.)

³⁶ Всъщност Херберт Бисмарк умира през 1904 г., на 54 год. възраст, от цироза на черния дроб. Обичал е да злоупотребява с алкохола. (б. пр.)

така: предвидено е просто конвертиране на предишни руски заеми и следователно най-добрата възможност за германските облигационери да получат пари в брой и да се отърват от руски ценни книжа, по които Русия, в случай на война, може да спре да плаща лихва на Германия.

Русия искаше да се възползва от това да плаща с 1% по-малко по бъдещи заеми; ситуацията на паричния пазар беше благоприятна и следователно не бива да се намесваме. Ако откажем руските ценни книжа, французите щяха да ги вземат и сделката щеше да бъде сключена в Париж. Негово Величество настояваше германския печат да се противопостави на тази руска финансова операция; той вече беше повикал един от съветниците във външното икономическо министерство, за да му даде съответните инструкции. Синът ми заяви, че ако не е обяснил ситуацията на Негово Величество, нека извика министърът на финансите, за да докладва; официални статии в този смисъл не могат да се пишат, преди да бъде изслушан райхсканцлерът, тъй като те ще повлияят на политиката като цяло. В отговор на това Негово Величество нареди на сина ми незабавно да ми пише за желанието на императора да започне кампания в печата срещу руската финансова операция и чрез адютант нареди заместникът на министъра на финансите, който по това време отсъстваше, да бъде уведомен, че на съвета на Берлинската фондова борса трябва да се наложи предотвратяването на заема.

* * *

Няколко месеца по-късно имах възможността сам да се уверя в значението на настроението на Негово Величество. Когато престоят на царя в Берлин приключи през октомври 1889 г. и аз и императорът се връщахме от гара Лертер, където изпратихме царя на път за Лудвигслуст, Негово Величество ми каза, че в Хубертушок³⁷ се е качил на ловна кола, оставяйки госта си свободен да се наслаждава на лова в пълна степен. Той завърши с думите: „Е, най-накрая ме похвалете!“ След като изпълних желанието му, той продължи да разказва, че е направил още повече, като е информирал руския император за желанието си да направи по-дълго посещение и че очаква да прекара част от времето с него в Спала. Осмелих се да изразя съмненията си относно това колко желателно е това за император Александър. Последният обичаше спокойствието, уединението и живота със съпругата и децата си; Спала е малка ловна хижа и не е подходяща за приемане на гости. В същото време си помислих, че и двамата суверени ще общуват твърде близко там, а в разговорите, възникнали по време на толкова дълъг престой заедно, имаше опасност да се засегнат деликатни теми.

Поставих си за цел да направя всичко възможно, за да предотвратя това посещение. Може би никой по това време не е знаел толкова добре, колкото аз, разликите в характерите и начина на мислене на двамата монарси и това ме караше да се опасявам, че продължителният съвместен престой без практически надзор може да доведе до търкания, охлаждане и недоволство. Що се отнася до царя, неговото недоволство би възникнало просто от продължителното нарушаване на самотата му, въпреки че той естествено посрещна съобщението за посещението с учтивост. В интерес на поддържането на хармонията между двата кабинета, смятах за рисковано ненужно да позволя на резервираното недоверие на царя да се сближи за какъвто и да е период от време с натрапчивата

³⁷ Замък разположен в Бранденбург, на езерото Долгензее. (б. пр.)

учтивост на нашия суверен. Считах това за още по-нежелателно, защото съобщението за посещението създаваше впечатление за предварителна учтивост, което едва ли беше уместно предвид руската политика, а още по-малко предвид недоверчивия характер на император Александър III.

Тайните доклади от Санкт Петербург демонстрираха колко основателни бяха моите опасения. Дори да ги смятаме за преувеличени или фалшифицирани, те все пак бяха написани с познаване на ситуацията.

Съмненията, които изразих, вместо одобрението, което императорът очакваше, му бяха неприятни; той ме остави пред апартамента ми, вместо да влезе и да продължи деловия разговор.

Посещението, което императорът направи при царя в Нарва и Петерхоф, което продължи от 17 до 23 август 1890 г., доведе до засилване на личната враждебност, от което се опасявах.

Нарва е последвана от среща в Ронцок и търговски договор с Австрия. Обръщането на Негово Величество към Англия е било подготвено от британците още от посещението му в Осбърн в началото на август 1889 г. и те са го използвали с фина пресметливост, което доведе до договора за Занзибар и Хелголанд. Униформата на адмирал от пехотата може да се разглежда като символ на цял период във външната политика на империята.

Че Хелиголандският договор е просто бартерна сделка за нас, вече се е превърнало в общо мнение, не само сред онези кръгове, където преобладава интересът към задгранични придобивания. В официалните оправдания за тази сделка, чиято нееквивалентност е очевидна дори с просто око, компенсацията е търсена в сферата на незначителното, за развитието на отношенията ни с Англия. Беше посочено, че като канцлер също отдавам голямо значение на тези отношения. Това несъмнено е вярно, но никога не съм вярвал в трайността на тези отношения и никога не съм възнамерявал да жертвам германски владения за услуги, които нямат шанс да надживеят живота на един-единствен английски кабинет.

В променящия се ход на събитията и интересите политиката на всяка велика сила винаги е променлива; английската политика освен това зависи от промените, които средно се случват на всеки 5 – 10 години в персонала на парламента и министерството. Моята задача беше да помогна за укрепването на правителството на Солсбъри, което беше благосклонно към нас, доколкото това беше постижимо чрез прояви на симпатия. Но за да се купи благоразположението или продължаващото съществуване на което и да е британско правителство чрез постоянни жертви, техните кабинети са твърде краткотрайни и твърде малко зависими от отношенията си с Германия. Като правило, отношенията на британските министерства с Франция и Русия, дори с Италия и Турция, са далеч по-значими в това отношение.

А отказът от равностойна позиция в търговския град Занзибар беше дългосрочна жертва от наша страна, за която Хелиголанд³⁸ не можеше да служи като еквивалент.

³⁸ Не е точно така, защото Хелголанд е в устието на Елба и като английска военна база, пряко застрашава Хамбург, при англо-германски конфликт, но канцлерът тогава не е мислел, че това е възможно. (б. пр.)

Свободната търговия с този, единственият голям търговски пункт на източноафриканското крайбрежие, служи като мост за нашите търговски отношения с континента; при сегашните условия не можем да се справим без този мост и не можем да го заменим с друг.

* * *

Опитът на Австрия да използва близките политически отношения с нас, установени от германските традиции и развитие, за икономическа изгода се прояви първо като натиск за митнически съюз и впоследствие беше упорито повтарян при различни поводи. Този опит обаче веднага се провали поради невъзможността да се намери подходящ критерий за разпределение на митническите приходи между членовете на митническия съюз, които се получават от облагаеми стоки, консумирани от населението.

Осъзнаването на невъзможността за пълен митнически съюз обаче не премахна естественото желание [на Австрия] да печели за наша сметка чрез търговски договори. Отслабването на монархическата власт и необходимостта от парламентарни гласове засилват желанията на определени класи избиратели. През последните десетилетия унгарската половина на империята придоби превес в Австро-Унгария, а галицийският глас придоби по-голяма стойност от преди, не само за парламентарното мнозинство, но и за външнополитическите възможности. Апетитите на земеделците от тези източноавстрийски региони придобиха влияние върху правителствените решения; и ако те могат да задоволят тези апетити чрез учтивост за сметка на Германия и нейната неопитност, те със сигурност ще се възползват от всяка неуспешна отстъпка в германската политика, за да избегнат вътрешните си трудности и да задоволят унгарските и галицийските земеделци.

Тези разходи, няма да бъдат покрити от германската добра воля, и ще се отразят по-тежко върху индустриалните, отколкото върху аграрните елементи на Цислейтания, с изключение на Галиция. Тези елементи са по-малко опасни за австрийската политика и по-малко способни да се съпротивляват, отколкото унгарците и поляците, ако те са недоволни. Германците са по-послушни на властите и по-малко изтънчени по въпросите на вътрешната политика, отколкото другите националности в Австро-Унгария.

Следователно е разбираемо защо икономическата политика на Дунавската монархия е обръщала малко внимание на германските индустриалци и повече на германските фермери. По време на Бохемския разкол³⁹ схизма чехите също са били по-силно представени сред фермерите, докато германците са били по-силно представени сред индустриалците. Не е изненадващо, че унгарците, поляците и чехите са били доволни, когато интересите им са били поставяни на първо място, а разходите за това са били поемани от германците, предимно в Цислейтания, но предимно в Германия.

Човек трябва да се запита защо имперското правителство предлага във Виена да се жертват германските аграрни интереси. Аргументите, цитирани в пресата, че необходима последица от политическия съюз е процесът на икономическо сливане, са празни фрази, лишени от всякакъв практически смисъл. В

³⁹ *Антиавстрийско въстание в Чехия 1618-20 г., неговият неуспех поставя началото на 30-годишната война. (б. пр.)*

края на краищата, ние бяхме в най-близка политическа близост с Русия, а в миналото и с Англия, въпреки изключително трудните митнически условия и за двете страни. А Договорът за германския съюз, дори когато не съвпаднаше с митническият съюз, дълго време съществуваше при пълно взаимно зачитане на политическите задължения.

Освен това, нашият съюзнически договор с Австрия не би бил в опасност да бъде прекратен по нейна инициатива, ако откажем да плащаме икономически данък на Австро-Унгария за евентуалната ѝ военна помощ.

Ако си представим бъдещето на Австрия, виждаме, че тя се нуждае от съюз с Германия повече, отколкото Германия се нуждае от съюз с Австрия. Ако Австрия можеше да замени приятелството на Германия с руско приятелство, тя ще трябва да пожертва всичките си стремежи на Изток, които правят унгарците врагове на Русия. Сближаването на Австрия с Франция и дори с обединените западни сили на Кримската лига ще поставило Австрийската монархия, от всички членове на Лигата, в най-уязвимо положение спрямо Русия и Германия. То излага Австрия на руските стремежи да направлява, в благоприятен за славянските дух, зародишите на разпад, присъстващи в по-голямата част от населението. По този начин, съюзът с Германия, основан на племенни чувства, винаги остава най-естественият и сигурен за Австрия. Може да се каже, че този съюз е постоянна нужда за Австрия във всяка ситуация.

Разбира се, ще съжалявам, ако Германската империя отхвърли съюза с Австрия, за чието установяване работих толкова усилено, и така бъде принудена отново да търси пълна свобода за европейските си отношения. Но ако нашата политическа любов към Австрия бъде несподелена само защото не правим икономически жертви, аз все пак ще предпочета политика на свобода на действие, защото съм убеден, че ако Австрия разбираше нашия съюз в смисъла, който споменах, и искаше да го използва в тази насока, той няма да бъде дълготраен и няма да се окаже стабилен в решителния момент.

Най-добрите съюзи престават да дават очаквания резултат при сключването им, ако чувствата и убежденията, под които са били сключени, са загубили силата си до момента, в който се появи *casus foederis* [причината за използване на съюзен договор за военна помощ].

Този съюз ще бъде още по-малко ефективен, ако дотогава Германската империя се убеди, че успехът на нашия съюз се основава на търговски договор, който се свежда до това Германия да плаща данък за запазването на съюза, по-необходим за Австрия, отколкото за нас, и на ангажимент, основан на обещания, които австрийските държавници, благодарение на по-зрелия си опит и изтънченост в подобни въпроси, са успели да изтръгнат от представителите на германските интереси по време на приятелски преговори в Силезия и Виена. Очевидно надявайки се на богати търговски и политически награди, Виена е приела германските гости дори по-гостоприемно, отколкото щеше да го направи иначе. Но общественото мнение въпреки това ще провери германската версия на нещата.

Може би това ще се случи години по-късно, в неудобен момент; и предвид нанесените ни щети, внезапно ще се появи мнението, че сме пострадали от наместата на Австрия във вътрешното ни законодателство.

Обикновено е необходим човешки живот, за да станат ясни за общественото мнение грешките, допуснати във външната политика; и *Achivi qui plectuntur* [Ахейците които трябва да платят] не винаги са непосредствени съвременници на грешките.

Задачата на политиката е да предсказва, възможно най-точно, как другите ще действат при дадени обстоятелства. Вродената способност, таланта за подобна далновидност рядко се среща до такава степен, че да не изисква предварителен делови опит и задълбочени познания на държавниците.

Не мога да не почувствам тревога, когато си помисля до каква степен тези качества са вече са изгубени в нашите управляващи кръгове.

Афоризмите на Бисмарк

1. Пазете се от изграждането на въздушни замъци - тези конструкции са най-лесни за издигане, но най-трудни за разрушаване.

2. Великите въпроси на времето не се решават с решения на мнозинството, а само с желязо и кръв!

3. Войната между Германия и Русия е най-голямата глупост. Точно затова е неизбежно да се случи.

4. Всички сме хора, и правителството също.

5. Винаги ще има някой, на когото да не му харесва това, което правиш. Това е нормално. Всички харесват само котенцатата.

6. Не познаваш тези хора! И накрая, еврейнът Ротшилд... той е, несравним звяр. Готов е да погребее цяла Европа заради спекулациите на фондовия пазар, а вината да е моя...?

7. Глупостта е дар от Бога, но човек не бива да злоупотребява с него.

8. Горко на онзи държавник, който не се погрижи да намери причина за войната, която да запази значението си и след войната.

9. Дори една победоносна война е зло, което трябва да бъде предотвратено от мъдростта на народите.

10. Дори най-благоприятният изход от войната никога няма да доведе до разпадане на основната сила на Русия, която се основава на милиони руснаци. Дори и да бъдат разчленени от международни договори, ще се съберат отново помежду си толкова бързо, както капките на разлят живак.

11. Приятелството между мъжа и жената, силно отслабва с настъпването на нощта.

12. Глупаците казват, че се учат от собствения си опит, аз предпочитам да се уча от опита на другите.

13. Единствената здравословна основа за велика държава е държавният егоизъм, а не романтизмът, и е недостойно за една велика сила да се бори за

кауза, която не засяга нейните собствени интереси. (б. пр. казано е по повод панславистките утопии на Русия)

14. Ако искаш да изградиш социализъм, избери си държава, която не ти пречи да загубиш.

15. Ако искаш да заблудиш света, кажи му истината.

16. Животът ме е научил много да прощавам, но още повече – да търся прошка.

17. Само един човек трябва да бъде отговорен за всяка възложена задача.

18. Когато аргументите се изчерпят, оръжията започват да говорят. Силата е последният аргумент на глупака.

19. Не очаквайте да жънете дивиденди завинаги, като използвате слабостта на Русия веднъж. Руснаците винаги идват за парите си. И когато го правят, не разчитайте на подобните йезуитските споразумения, които сте подписали, за които се твърди, че ви оневиняват. Те не струват и хартията, на която са написани. Следователно, с руснаците или играете честно, или изобщо не играете. (Бисмарк се лъже жестоко, проблемът е, че руснаците никога не играят честно, те са типични двулични и коварни славяни, дори това коварство да е плод на тяхната собствена глупост и за сметка на криворазбраните им интереси)

20. Никога не вярвайте на руснаците, защото руснаците дори на себе си не вярват.

21. Никога не се бийте с руснаците. Те ще отговорят на всеки ваш военен ход с непредсказуема глупост.

22. Никога не се лъже толкова много, колкото по време на война, след лов и преди избори.

23. Отношението на държавата към учителите е държавна политика, която показва или силата на държавата, или нейната слабост.

24. Печата все още не означава общественото мнение.

25. Политиката е наука за възможното. Всичко отвъд границите на възможното е жалка литература за копнеещи вдовици, които отдавна са се отказали от надеждата някога да се омъжат.

26. Превантивната война срещу Русия е самоубийство поради страха от смъртта.

27. Революциите се подготвят от гении, правят се от романтици, а от плодовете им се възползват негодниците.

28. Русия е опасна заради скромността на своите нужди.

29. С един джентълмен винаги се старая да бъда един път и половина по-джентълмен, а с един мошеник се старая да бъда един път и половина по-мошеник.

30. Напълно възможно е да се управлява държава с лоши закони и добри чиновници.

31. Свободата е лукс, който не всеки може да си позволи.

32. Учи, сякаш ще живееш вечно; живей, сякаш ще умреш утре.

